

16. YÜZYIL OSMANLI DÜŞÜNCESİNDE FELSEFE ve KELÂM BİLGİNLERİ

Fatma Zehra PATTABANOĞLU*

Öz

İslâm düşüncesinin Gazzâlî'den sonra felsefe, kelâm ve tasavvuf ilimlerinin bir sentez haline gelmiş görünümü, Osmanlı medrese ve ilim hayatında devam etmiştir. Fahreddin Râzî ekolünün etkin olduğu bu süreçte, gerek bağımsız eserlerle, gerekse şerh ve haşiyelerle önemli çalışmalar yapılmıştır. Böylece bir taraftan felsefî kelâm anlayışı, diğer taraftan Tehâfüt geleneği ve mantık çalışmaları felsefî düşüncenin Meşşâî boyutta devamlılığını sağlayan unsurlardan olmuştur. Bunun yanında Sühreverdî'nin tesis ettiği İsrâk felsefesinin etkisi Kutbuddin Râzî ve Devvânî gibi düşünürlerde devam ederken, İbn Arabî'nin kurduğu tasavvuf felsefesi pek çok düşünürü tesiri altına almıştır. Hızır Bey, Hayalî, Kestellî, Hocazâde, Alâaddin Tûsî, Taşköprizâde, Kemalpaşazâde, Kınalızâde ve Kâtip Çelebi gibi bilginler felsefe-kelâm-tasavvuf ilişkilerine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Ancak makalede zaman bakımından bir sınırlamaya gidilmiş olup 16. yüzyıldaki Osmanlı felsefe ve kelâm bilginleri, eserleri ve düşünceleri konu edinilmiştir. Zira bu yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin diğer alanlarda olduğu gibi felsefe ve bilimde de zirvede olduğu bir dönemi yansıtmaktadır.

Anahtar Kelimeler: 16.yüzyıl Osmanlı düşüncesi, felsefe, kelâm, Taşköprizâde, Kemalpaşazâde, Kınalızâde.

Philosophers and Scholars of Kalam of Ottoman Thought in The 16th Century

Abstract

The synthesized view of philosophy, kalam and Sufism after Al-Ghazali had continued in Ottoman madrasa and scholarship life. During this process

* Yrd.Doç.Dr., Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

Fahreddin Râzî movement was effective, and there had been important studies made with independent works and exegesis or annotations. Thus, on one hand philosophical kalam concept, on the other hand Tahafut tradition and logic studies had been the elements, which provided the continuance of philosophical thought in Maasai manner. Besides that, the effect of the ishraqî philosophy, which had been established by Sohrevardi, continued with philosophers like Qutbuiddin Razi and Davvani, and Sufi philosophy, which had been established by Ibn Arabi, had affected many philosophers. Scholars like Hızır Bey, Hayalî, Kestellî, Hocazâde, Alâaddin Tûsî, Taskopruluzade, Kemalpasazade, Kinalizade and Katip Celebi had contributed to philosophy-kalam-sufism relations greatly. However, in this article there is a limitation in terms of time; the subject of the article is being Ottoman philosophers and kalam scholars in the 16th Century. This century reflects an era, when Ottoman Empire was at the top in terms of philosophy and science, as well as other fields.

Keywords: 16th Century Ottoman thought, philosophy, kalam, Tasköprizade, Kemalpasazade, Kinalizade.

Giriş

İslâm düşüncesinde tercüme faaliyetleriyle başlayan etkinlikler, felsefeciler gibi kelâmcıları da etkilemiştir. Nitekim Mu'tezile ve Eş'arîlerin eserlerinde bu etkiyi görmek mümkündür.¹ Felsefe ve kelâmın serüveni başlangıçtan beri varlık, bilgi, akıl, nefis, tabiat ve mead gibi problemler çerçevesinde gelişmiştir. Bu iki alan akıl-vahiy ya da felsefe-din ilişkisine benzer bir içeriğe sahip olduğu için, akıl ve felsefe meselenin bir cephesini, kelâm ve din diğer cephesini temsil etmektedir.

İslâmî ilk kelâm okulunun mensupları olan Mu'tezilîler, İslâm'ın ilk kararlı, tutarlı, köktenci akılcılarıdır. Ancak iman meselelerinin akılla teyit edilme ihtiyacı onlarla başlamış gözükse de felsefenin kendine özgü, özerk ve özgün bir alan olduğunu, insan aklının özel bir imkânını temsil ettiğini, bu imkânı billurlaştırıran bir metodolojiye vurgu yaptığını ve daha önemlisi, dinî düşünce ihtiyacının ötesinde ilmî düşünce ihtiyacına karşılık geldiğini² düşünen

¹ 9. ve 10. yüzyıllarda en yoğun faaliyetlerini icra eden tercüme hareketi Mu'tezile ve Eş'arî okullarında da etkili olmuştur. Demokritos ve Epiküros atomculuğunun Mu'tezile ve Eş'arî fiziği üzerindeki tesirleri, Mu'tezilî olan Nazzam'da Stoa izleri, Aristoteles'e karşı tavırlarında kelâmcıların septiklerden etkilenmeleri söz konusudur. Platon, Aristoteles ve Aristoteles şerhçileri en çok bilinenler arasındadır. Kelâmcılar bu çeviri faaliyetlerinden sadece sistemlerinin temeline koydukları atom, boşluk, süreklilik, cevher ve araz gibi kavramları almak suretiyle etkilenmişlerdir. Ancak diğer taraftan Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi temsilcileri ile meseleleri, metodolojisi ve zihniyeti bakımından kelâmdan farklı olan bir felsefe hareketi başlamıştır. Ahmet Arslan, *Kemal Paşazâde Tehâfüt Haşiyesi'nin Tahlili*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1987, s.11-12.

² İlhan Kutluer, "İslam Felsefesi Hangi Anlamda Özgündür?", *İslam Felsefesinin Özgünlüğü*, ed. Mehmet Vural, Elis Yayınları, Ankara 2009, s. 31. Mu'tezile Mektebi

felsefeciler, dinin akılla yorumlanması ve bu alanda kullanılan yöntemler bakımından kelâmcılara öncüllük etmişlerdir. Böylece Eş'arîlik önce bir iman felsefesi halinde başlamışken, sonraları akli, ilerisinde zengin bir ufuk halinde görmüş ve metafiziği büsbütün bırakmamıştır. Ayrıca felsefeye uzun müddet hücum ettikten sonra nihayet onun delillerini alarak rasyonel bir kelâm kurmaya teşebbüs etmiştir. Bu artık Mu'tezile'nin ibtidaî rasyonalizmi değil, fakat İslâm ilmi ve felsefesinin inkişaf çağında onun bütün eserlerinden istifade eden sistemli felsefî kelâm cereyanı olmuştur.³

Felsefe ve dini ilk defa uzlaştıran Kindî (ö. 873), kelâmdan felsefeye geçişi sağlayan filozof olarak takdim edilmektedir. Böylece sünnî kelâm ekolünün kurulmasına paralel olarak bir taraftan Kindî, Fârâbî (ö.950) ve İbn Sînâ (ö.1037) ile felsefe geleneğine bağlı görüşler, İslâm dünyasında akis bulmuştur. Diğer yandan da tasavvufî düşünceler Sufiyye ekolüyle kurumlaşmaya başlamıştır. 10. yüzyılın ortalarından itibaren İslâm dünyasında Doğu'da Mâtürîdîyye, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da Eş'arîyye âlimleri bazı yöneticilerin katkılarıyla yayılmıştır. Kelâmcıların mütekaddimûn dönemi Eş'arîler'de Gazzâlî (ö. 1111), Mâtürîdîler'de Ebu'l-Muin en-Nesefî (ö.1114) ile sona ermektedir.⁴ Gazzâlî'nin doğu İslâm dünyasında felsefeye başkaldırışına ve felsefî sorgulamasına cevap, Batı İslâm dünyasında İbn Rüşd'ten (ö.1198) gelmiştir. Gazzâlî'nin mantık ilmini kelâma dâhil etmesinden sonraki süreç, Fahreddin Râzî (ö.1209), Nasîreddin Tûsî (ö.1274), Seyfeddin el-Âmidî (ö.1233), Kadî el-Beyzâvî (ö.1286), Âcî (ö.1355), Taftazânî (ö.1390), Cürçânî (ö. 1413) gibi felsefî kelâmî (memzûc kelâm) devam ettiren bilginler tarafından geliştirilmiştir.⁵

sınırlı sayıdaki Yunan kavramları ve muhasebe usullerini İslâmî-dinî inançlara tatbik etmek teşebbüslerinden, yani Yunan akli çehresini sıradan insanların temel dinî düşüncesine imtizac etme gayretlerinden doğmuştur. Aslında bu, bütün kelâmcıların gayesidir. Fakat bu işi bir müddet Mutezilîler yürütmüştür. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev.: Ethem Ruhi Fırlı, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 372.

³ Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Düşüncesi*, Ülken Yayınları, İstanbul 2005, s. 40.

⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Kelâm", *DİA*, c. 25, s.199-200.

⁵ Osmanlı düşünce sisteminin arka planında, İbni Sînâ'nın ve Gazzâlî'nin görüşlerinin, Nasîrüddin Tûsî ve Fahreddin Râzî üzerinden Osmanlı'ya ulaşan çizgileri vardır. Nitekim İbn Sînâ felsefesi, öğrencileri vasıtasıyla İslâm dünyasında yayılma imkânı bulmuştur. İbn Sînâ'nın felsefesi özellikle, öğrencisi Behmenyâr b. Merzuban (ö.1267) ile yayılmış, daha sonra öğrencileri vasıtasıyla Tûsî'ye ulaşmıştır. Tûsî'nin öğrenci silsilesinden olan Necmeddin Kâtübî el-Kazvinî (ö.1267) ve Kutbeddin Şirâzî (ö. 1311), 13. yüzyıldaki fikrî anlamdaki yeni bir oluşumun Şii İran bölgesi ile Sünnî Memlûk ve Osmanlı sahasına taşınmasında aktif rol oynamışlardır. Bekir Karlığa, "Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu", *Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı III*, c. 6, sayı: 33, Ankara 2000, s.32-33. Ayrıca felsefe ve kelâm ilişkilerine dair ayrıntılı bilgi için bk. F. Zehra Pattabanoğlu, "16. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde Felsefe-Kelâm İlişkisi", *Dört Öge Dergisi*, sayı: 5, Ankara 2014, s. 89-113.

Osmanlı kelâm âlimleri daha ziyade muhakkık kelâmcılar kanalıyla Fahreddin Râzî ekolüne bağlı olup, memzûc kelâmı temsil etmişlerdir. Ayrıca klasik âlim tipine uygun olarak fıkıh, dilbilim, mantık ve riyaziyatla da meşgul olmuşlardır.⁶ Osmanlı'da felsefenin kelâm üzerindeki etkisi kelâm kitaplarına yansımış, isbat-ı vâciplerde, mevzuatta, kavramlarda, ilâhiyat, sem'iyat ve nübüvvet bahislerinde felsefî kavramlar ağırlık kazanmıştır.⁷ Böylece Osmanlı'daki felsefe etkinliği medreselerdeki hikmet dersleri kapsamında ve buralarda okutulan mantık, felsefe, ahlâk ve kelâm kitaplarının içeriğinde, Tehâfüt geleneğinde⁸, daha önceki mütekellim ya da filozofların eserlerine yazılan şerhler ya da hâşiyelerde, müstakil kelâm veya felsefe eserlerinde, siyaset, edebiyat, tarih gibi alanlarda ortaya çıkmıştır. Nitekim Osmanlı'daki felsefe ve kelâm ilmi İslâm düşüncesinin devamı niteliğinde, şerh ve hâşiyeler dönemi olarak adlandırılan bir süreçte gelişmiştir. Dolayısıyla bu ilimler, önceki dönemlerden nakledilen birikimlerin araştırılması ve yeniden değerlendirilmesiyle, gelişen ve değişen bilimsel ve siyasî düşüncüyü de kapsayacak şekilde ilerleme kaydetmiştir. Fatih Sultan Mehmet ile Osmanlı düşüncesi sadece siyasî arenada değil, aklî ve naklî ilimlerde, özellikle de kelâm-felsefe alanında gelişme göstermiştir. Zira 16. yüzyılda Osmanlı Devleti siyasî

⁶ M. Sait Özverimli, "Bir Osmanlı Düşünür ve Kelâmcısı, Mehmet Emin Üsküdarî", *Üsküdar Sempozyumu II, Bildiriler*, İstanbul 2005, c. II, s. 530. Kelâmcılar, metafizik ve mantıkla ilgili konularda filozoflardan istifade etmişlerse de her iki sahanın bilginleri yeri geldiğinde üstünlük bakımından kendi alanlarını tercih etmişlerdir. Mesela Aristoteles gibi İslâm filozofları da konusu Tanrı olması sebebiyle metafiziği en üstün ilim olarak görmüşlerdir. Nitekim İbn Sînâ'ya göre 'mevcut' ve 'Bir' bütün konuları kuşatır. Bu nedenle diğer ilimlerin mevcut ve Bir'i inceleyen ilmin altında olması gerekir. Bk. İbn Sînâ, *İkinci Analitikler*, çev.: Ömer Türker, Litera Yayınları, İstanbul 2006, s. 112. Cürçânî'ye göre kelâm ilmi, bilinenlerin en şerefisini yani Tanrı'nın zati ve sıfatları ve fiillerini içerir. Bilinen en şerefli olduğu için, bilgi de en şerefli olacaktır. Kelâm ilmi aklın delillerini nakille desteklediği için güvenilirliğin zirvesindedir, onda şüphe yoktur. Hâlbuki metafiziğin delilleri böyle değildir. Çünkü naklin metafiziğin delillerine aykırı oluşu bu delillerin aleyhine tanıklık etmektedir. Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev.: Ömer Türker, Kırk Gece Yayınları, İstanbul 2014, s. 53-54.

⁷ İsa Yüceer, *Kelâm Felsefe Uzlaşması*, Tablet Yayınları, Konya 2007, s. 344. Osmanlı medreselerinde daha ziyade Eşarî kelâmına ağırlık verildiği söylenmektedir. Meselâ Nesefî, Mâturîdî olduğu halde medreselerde onun Taftazânî tarafından yapılan şerhi okutulmuştur. Zira Taftazânî, felsefe ile kelâmı mezceden Eşarî bir mütekellimdir. Ancak Hızır Bey'in *Kaside-i Nûniyyesi*, Mâturîdiyye konulu eserlerdendir. Taşkoprîzâde'nin *el-Meâlîm fi'l-İlmi'l-kelâm* adlı eseri felsefeyle mezcedilmiş Mâturîdilîğe ait görülen kelâm eseridir. Onun *Miftâhu's-saâde*'de yer alan kelâm bahisleri de bu açıdan önemlidir. Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi*, Damla Yayınları, İstanbul 1991, s. 131-134.

⁸ "Tehâfüt geleneği", Gazzâlî'nin yazdığı *Tehâfütü'l-felâsife* adlı eserine (bk. Gazzâlî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, çev.: Mahmut Kaya, Hüseyin Sarıoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2009) İbn Rüşd'ün yazdığı *Tehâfütü't-Tehâfüt* adlı eserinden (bk. İbn Rüşd, *Tehâfütü't-Tehâfüt*, çev. Kemal Işık, Mehmet Dağ, Kırkambar Yayınları, İstanbul 1998) sonra, Osmanlı'da Fatih döneminde başlatılan ve onun devamındaki süreçte ele alınan şerh ve hâşiye tarzı çalışmalardır.

güç bakımından tarihindeki en yüksek seviyeye ulaşırken, edebiyat, bilim, kültür ve sanat alanlarında da gelişmesini sürdürmüştür. Dolayısıyla bu dönemin felsefe ve kelâm bilginlerini, eserlerini ve düşüncelerini ele almak Osmanlı ilim seviyesini ve düşüncesini anlayabilmek için önem arz etmektedir.

16. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde Felsefe ve Kelâm Bilginleri

On altıncı yüzyıl, İstanbul'da fetihten hemen sonra felsefi-ilmî sahalarda başlayan çalışmaların değişik alanlarda değişik isimlerde doruğa taşındığı bir dönem olmuştur.⁹ Hoca-öğrenci ilişkisinin devam ettiği bu dönemin felsefe ve kelâm bilginlerini daha iyi anlamak için önceki yüzyılın düşünürlerinden kısa da olsa bahsetmek gerekmektedir. Nitekim genel olarak Fahreddin Râzî ekolü Osmanlı medreselerine hâkim gözükmektedir. Her ne kadar Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi (ö.1516), Celaleddin Devvânî (ö.1502) ekolünü kurmak istese de bu ekolün, Râzî'nin ulaştığı şöhrete ulaşamadığı bilinmektedir.¹⁰

Osmanlı'nın ilk müderrisi ve ilk düşünürü kabul edilen **Davud-ı Kayseri** (ö.1351) dinî ilimlerden ziyade tasavvuf, kelâm ve felsefe alanlarındaki dirayetiyle temayüz etmiştir. Vahdet-i vücud anlayışını Osmanlı'da felsefi bir muhtevayla açıklayan ilk düşünürdür. Ayrıca tabiat felsefesine ait özgün görüşleri bulunan âlim, ilk defa atomların enerji yüklü olduğunu bildirmiştir. *Nihâyetü'l-beyân fî dirâyeti'z-zamân* adlı eseri zaman ve hareket kavramlarına dair özgün düşüncelere sahiptir. Aristoteles ve Bağdadî'yi eleştirerek fizikî zamanın

⁹ Selçuklu-Osmanlı döneminde antik ilmî sistemle kelâmî tabiat felsefesinin en sıkı tartıştığı ve çatıştığı alanlardan birisi astronomi olmuştur. Söz konusu tartışmaların ötesinde Osmanlı devletinde ibadet zamanlarının ayarlanması, kiblenin tayin edilmesi, başta Ramazan ayı olmak üzere dinî ve siyasî açıdan önemli günlerin tespiti, tablo ve cetvellerin hazırlanması, gemilerin seyir seferi vs. astronomiye dayanıyordu. Dolayısıyla bu bakımdan astronomi âletleri, coğrafya ve ilm-i mikât'ta Helenistik ve klasik İslâm mirasını Türkçe olarak yeniden üreten ve matematiksel coğrafyaya giriş yapan Mustafa Ali Muvakkıt (ö.1571); ilk nazari Türkçe astronomi eserini kaleme alan Seydî Ali Reis (ö.1563), ilk Türkçe misâha (uygulamalı geometri) kitabını telif eden Emrî Çelebi; ilk Dünya haritasını çizen ve Kitab-i Bahriye'yi kaleme alan Piri Reis (ö.1554), Nasuh Matrakî (ö.1564) üzerinden devam eden Türkçe matematik kitabı geleneğini sürdürerek Anadolu Türkçesi ile kaleme alınmış en hacimli ve özgün matematik kitabını yazan Ali Efendi (ö.1614); nazari astronomi çalışmalarında İstanbul'da Ali Kuşçu ve arkadaşlarının inşa ettiği ortam içerisinde yetişen Gulâm Sinan (ö.1506), Mirim Çelebî (ö.1524) gibi adlar üzerinden devam eden birikim ile Merağa, Semerkand, Suriye-Mısır birikimlerini şahsında birleştirerek eksikliklerini tamamlamaya çalışan, İstanbul Rasathanesi'ni kuran, İslâm ilmî-felsefi geleneğinde en gelişmiş mekanik ve optik eserlerini kaleme alan, geliştirdiği yeni rasad âletlerin yanında, mekanik-otomatik saati ilk defa rasat faaliyetlerinde kullanan Takiyeddin Râsîd (ö.1585) önemli âlimlerdendir. İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlılar, İlim ve Kültür", *DİA*, c. 33, s. 553-554; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Bilimine Toplu Bakış", *Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı*, sayı: 33, Ankara 2000, s. 484-485.

¹⁰ M. Sait Yazıcıoğlu, *İslâm Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2001, s. 154.

deneysel zaman olduğunu belirtmiştir. Metafizik ve fizik açısından suyun önemini ve tabiatın canlılığını vurgulayan Kayserî, Tanrı aşkını *el-Kasidetü'l-mîmiyye* şerhinde kaleme almış *Füsûsu'l-Hikem* şerhiyle de sûfileri etkilemiştir.¹¹ **Şeyh Bedreddin** (ö.1420) *Vâridat* eserinde kuvve-fiil, madde-ruh ikiliği, Tanrı-âlem-insan ilişkilerini ele almıştır. Vahdet-i vücut ile problemlerden uzaklaşılabilineceğine inanan düşünür, eserinde felsefî söylemlerini paylaşmaktadır.¹² **Molla Mehmed Şemseddin Fenârî** (ö.1431) Fahreddin Râzî okulunun temsilcilerinden ders almış ve bu tesiri Osmanlı medrese sistemine yerleştirmiş bir düşünürdür. Aristoteles'i Anadolu'da ilk tanıtan odur. İsağoci'yi *Fevâidü'l-Fenârî* adıyla şerh etmiştir. *Fusûli'l-bedayi fi usuli's-şerayı, Risâle fi beyan-ı vahdet-i vücut, Risâle fi't-tasavvuf* adlı eserleri mevcuttur.¹³ Vahdet-i vücut düşüncesinin Osmanlılar'da yaygınlaşmasında etkili olmuş bir düşünürdür. Ayrıca *Şerhü'l-Mevâkıf*'a talikat yazmıştır.¹⁴ **Molla Hüsrev Mehmet Efendi**'nin (ö.1480) *Nakdü'l-efkâr fi reddi'l-enzar* adlı eseri, mantığın meseleleri üzerine yazılmış, felsefî içeriği olan bir kitaptır.¹⁵ **Muhyiddin Kafiye**'nin (ö. 1474) dil ve anlam felsefesi, varlık ve bilgi felsefesi, tarih metodolojisi üzerinde çalışmaları vardır. **İbn Hümmam** (ö.1456) *Kitabü'l-musâyere* adlı kelâm kitabında mutaassıp bir mezhebe sıkışıp kalmayan gerektiğinde mensup olduğu Mâtürîdîliği eleştiren, gerektiğinde de Mu'tezile düşüncesinin olumlu yönlerini benimsemekten geri kalmayan bir düşünürdür. **Hızır Bey** (ö.1459) Hocazâde ve Hayalî'nin hocasıdır. En meşhur eseri *Kasidetü'n-nûniyye*'dir. Tanrı ve sıfatları, insan ve fiilleri, nübüvvet, mead, iman, imamet konularından bahseden eser, kelâm ve metafizik konuları bakımından önem arz eder. **Hayâlî Ahmed Efendi** (ö.1470) müstakil eser vermek yerine şerh ve hâşiyeler kaleme almıştır. Taftazânî'nin *Şerhu'l-Akaid*'ine yazdığı hâşiye ve Hızır Beyin *Kaside-i nûniyye*'sine yazdığı şerhle ünlenmiştir.¹⁶ **Ali Kuşçu** (ö.1474) matematik ve astronomi bilgilerini Semerkant'ta Uluğ Bey ve Kadızâde-i Rumi'den almıştır. Fatih zamanında Molla Hüsrev ile birlikte Semâniye medreselerinin programını düzenlemekle görevlendirilmiştir. İstanbul'da astronomi ve matematik çalışmalarına canlılık getirmekle birlikte kelâm, fıkıh, dil ve gramer alanlarında da eserleri mevcuttur. *eş-Şerhü'l-cedîd ale't-tecrîd* adlı kelâm eserine hâşiyeler yazılmıştır.¹⁷ **Hoca Sinan Paşa** (ö. 1486) Molla Fenârî okuluna mensup bir düşünür olup, felsefî kelâm anlayışının temsilcisi olarak kabul edilir. Gençliğinde antik çağ Yunan felsefesine merak salmıştır. Hatta bir ara septisizme kayma meyli gösterdiği için babası Hızır Bey'in kızması üzerine tasavvufa yönelmiştir. Cürcânî'nin *Şerhu'l-*

¹¹ Mehmet Bayraktar, "Dâvûd-i Kayserî", *DİA*, c. 9, s. 33-34.

¹² Süleyman Hayri Bolay, *Osmanlı Düşünce Dünyası*, Akçağ Yayınları, Ankara 2011, s. 217.

¹³ Bolay, *age.*, s. 219.

¹⁴ Yakupoğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, s. 108.

¹⁵ Bolay, *age.*, s. 218.

¹⁶ Yazıcıoğlu, *İslâm Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi*, s. 181-183.

¹⁷ Cengiz Aydın, "Ali Kuşçu", *DİA*, c.2, s. 408-409.

Mevâkıf adlı eserinin ‘cevâhir’ kısmına hâşiye yazmıştır. *Hâşiye ala şerh-i Çağmini, Maarifnâme, Hâşiye alâ nihâyetü'l-idrak fi dirâyeti'l-eflâk, Akâid, Risâle fi eşkâli'l-lezi uride fi havassî hikmeti'l-ayn fi bahsi'l-cihet* gibi önemli eserleri mevcuttur.¹⁸ **Kestelli** (ö.1495) *Hâşiye alâ şerhi'l-akâid, Risâletü'l-akâid, Risâle fi işkâlâti şerhi'l-mevâkıf, Hâşiye alâ hâşiyeti'l-akâidi'l adüdiyye, Hâşiye alâ mebâhisi'l-hüsn ve'l-kubh fi't-tavzih* gibi kelâma dair eserleri mevcuttur.¹⁹

Alâeddin Ali et-Tûsî (ö.1482) Fatih'in açtığı Tehâfüt yarışmasına girerek *Kitâbu'z-zuhr* adlı eserini kaleme almıştır. Tehâfüt geleneğinin ilk temsilcilerinden biri olarak, kelâm geleneği içinde yer almakla birlikte felsefeyle gerçek anlamda ilgilenmiş bir düşünürdür. Eserinde filozofların matematik, geometri, astronomi, fizik ve mantık gibi bilimlerde sırf akıl ve fikir ile şüphe götürmeyen kesin bilgilere ulaştıklarını söylemektedir. Bu alanların dışındakilerde aklın yetersiz kalabileceğini, dolayısıyla filozofların bazı yerlerde doğru olmayan yönlerinin olabileceğinin altını çizmektedir.²⁰ Tûsî *Kitâbu'z-zuhr* adlı eserinin başında “1. Bana doğru olduğu kesin görünmeyen hükümlere kitabımda yer vermeyeceğim. 2. Gerçekte şüpheli ve problem olmayan hiçbir şeyi itiraz konusu yapmayacağım. 3. Beni zulmetmeye zorlayacak taassup isteğine uymayacağım. 4. Söylenmesi gerekli şeyleri söylerken de insaf yolundan sapmayacağım.” diye kendine şartlar koyar.²¹ Bu onun meselelere ön yargısız, bilimsel anlayışla yaklaştığının ve felsefî bir tavır sergilediğini gösterir.

Tûsî salt akılla ilâhiyâta dair konularda filozofların önlerini görmeden hareket ettiklerini düşünmektedir. Bunu da şöyle ifade etmektedir: “Anlama yetisi (akıl) insan yetilerinin en eksiksizi ve güçlüsü ise de her şeyin hakikatini ve durumunu idrak etmekten uzaktır. Herhangi bir şüpheye yer kalmayacak şekilde ilahî konuları kesin bir şekilde anlayamaz. Durum böyleyken tek başına akılla filozoflar ilâhiyât meselelerini çözdüklerini nasıl iddia edebilirler? Hâlbuki onlar inançlarının yakîn olduğunu zannetmektedirler. Oysa akıllı kimseler olsalar bile onlar, gözlerinin gördüğü ve görme yetileriyle gözlemledikleri şeyi bile tahkik etmekten aciz kalmışlardır. Bu şey duyusal cisimdir. Onlar bunun bile hakikatinde ayrılığa düşmüşlerdir.”²² Bundan dolayı Tûsî filozofların tezlerindeki çelişkileri gözler önüne sermek istemektedir. Ancak bunu yaparken de onların her düşüncesini reddetmeyerek, önyargılı olmadan konuları incelemektedir.²³

¹⁸ Kenan Yakupoğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2006, s.112-113; Salim Aydüz, “Sinan Paşa”, *Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, c. II, s. 543.

¹⁹ Salih Sabri Yavuz, “Kesteli”, *DİA*, c. 25, s. 314.

²⁰ Bolay, *age.*, s. 221-222.

²¹ Alâeddin Ali et-Tûsî, *Kitâbu'z-Zuhr*, çev. Recep Duran, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 6-7.

²² Tûsî, *Kitâbu'z-Zuhr*, s. 8.

²³ Duran, “Bir Tehâfüt Yazarı: Ali Tûsî”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, İstanbul 1990, c. 4, s. 202. Tûsî, *Kitâbu'z-Zuhr* adlı eserini yazmasında iki amacı olduğunu söyler. Birincisi

Tûsî'nin diğer eserlerine gelince *Ahlâk-ı Nâsırî*²⁴ ahlâk felsefesi adına yazılmış önemli eserlerinden birisidir. *Hâşiye alâ şerhi'l-mevâkıf*, *Hâşiye alâ şerhi'l-akâidi'l adudiyye*, *Hâşiye alâ hâşiyeti keşşâf*, *Hâşiye alâ hâşiyeti şerhi'l-metâlii'l-envâr fi'l-mantık* gibi kelâm ve mantığa dair çalışmaları mevcuttur.²⁵

Hocazâde Muslihiddin Mustafa (ö.1487) Fatih Sultan Mehmed'in talimatıyla *Tehâfütü'l-felâsife* adlı eserini yazarak şöhret kazanmıştır. Eserinde bağımsız düşünce çizgisiyle Gazzâlî ve diğer kelâmcılara karşı çıkmaktan çekinmemiştir. Bu da felsefenin canlanmasına yol açan neticelerden birisidir.²⁶ Hocazâde'nin Tehâfütü ön yargıların kırılması ve felsefî düşüncenin gelişmesine yönelik önemli bir gayrettir. Medrese ulemasının ve Fatih'in bu esere verdikleri önem felsefenin yeniden canlanmasına neden olmuştur.²⁷ Üç Padişah döneminde yetişen Hocazâde, Molla Bahaeddin, Molla Sirâceddin, Kadızade Kudbüddin Mehmed, Mirim Çelebi gibi birçok talebe yetiştirmiştir. Hocazâde bir kelâmcı olmakla birlikte filozoflara karşı peşin hükümlü değildir. Kelâm ve felsefe meselelerinin bir arada işlendiği müteahhirün kelâm akımının bir temsilcisi olarak, konuya dair tez ve antitezle ilgili düşüncelerinin serbestçe mukayesesini

şeriatla sabit olan konularda filozofların küfürlerini gerektiren yön, diğeri de şeriatın aksine bulunmadığından dolayı filozofların küfürlerini gerektirmeyen yöndür. Ayrıca inananları eksik kaldıkları konularda bilgi sahibi yapmak ve hata ve eksiklikten berî olmadıkları konusunda uyarmak olduğunu söyler. Eserinde birinci bahis olan “âlemin kıdemi ve hudûsu”ndan, yirminci bahis olan “Cesetlerin haşri ve ruhların bedenlere dönüşü mümkün ve vaki midir değil midir?” konusuna kadar itirazlarını ve açıklamalarını yapmakta, filozoflar, kelâmcılar ve muhakkıklardan örnekler vermekte, Fahreddin Râzî'nin *Erbaîn* adlı eserinden atıflarda bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Alâeddin Ali et-Tûsî, *Kitâbu'z-Zuhr*, s. 12, 13-247.

²⁴ Tûsî'ye göre “Ahlâk ilmi insan nefsinin fiillerin iradeyle kendisinden kaynaklanacağı, güzel ve övgüye değer olan bir ahlâkı kazanmasını sağladığı için, bu ilmin konusu da güzel ve övgüye değer ya da kötü ve yerilen iradeli eylemlerin kendisinden ortaya çıkması yönünden insanî nefstir.” İnsan nefsinin yalın bir cevher olduğunu söyleyen düşünür, nefsin güçlerini, yetkinliğini, noksanlığını anlatarak mutluluğa ulaşma yollarını açıklar. Bkz. Alâeddin Ali et-Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, Çev. Anar Gafarov-Zaur Şükürov, Litera Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 26, 27,35-45.

²⁵ Salim Aydüz, “Alaaddin Tûsî”, *Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, c. I, s. 189.

²⁶ Bolay, *age.*, s. 223.

²⁷ Arslan, *Kemal Paşazâde Tehâfüt Hâşiyesi'nin Tahlili*, s. 18. Hocazâde eserinin başında felsefenin nazârî ve amelî bölümleri ve onların alt dalları hakkında bilgi verir. Gazzâlî'nin filozoflara karşı yazdığı eserin adının Tehâfüt olduğunu söyler. Sultanın isteği üzere kaleme aldığı bu eserde felsefeciler ile kelâmcılar arasındaki meselelerde taraflı olmayacağı, gerektiğinde Gazzâlî'nin hatalı olduğu yerlerde fikirlerini söylemekten çekinmeyeceğini anlatır. İlk mesele “Mebde'ü'l Evvel'in mucibü'n bizzat olmamasının ve ihtiyârıyla fâil olmamasının ibtali üzerinedir. İkincisi âlemin ezeliğinin ibtali, üçüncüsü filozofların âlemin ebedi olduğu sözlerinin ibtali üzerinedir. Hocazâde meseleleri 22 fasıldan ibaret görür. Mustafa b. Halil Hocazâde, *Tehâfütü Tehâfütü'l-Felâsife*, el-Matbaatü'l-A'lamiyye, Mısır 1320, s.4-5.

yapmaktadır. Fakat yeni ve orijinal bir yorum getirmeyip daha önceki filozof ve kelâmcılardan birisinin görüşünü tercih eder. Eserinin başında da tarafsız olacağını, tutarsız olduğu yerlerde Gazzâlî'yi eleştirmekten çekinmeyeceğini dile getirir. Yöntem olarak genellikle klasik kelâmın başvurduğu 'kıyâs-ı hulf'u kullanır. *Hâşiye alâ şerh-i hidâtetü'l-hikme*, *Hâşiye alâ şerhi'l-mevâkıf*, *Hâşiye alâ şerhi't-tavâli*, *Risâle fi'l-i'tirâz alâ delili isbâti vücûddiyyeti'l-Bârî*, *Risâle fit-tevhîd*, *Risâle fi bahsi'l-'ille ve ma'lul*, *Risâle fi enne kelâmallâhi kadîm*, *Hâşiye alâ şerhi telhîsi'l-miftâh* gibi kelâm ve felsefe içerikli eserler kaleme almıştır.²⁸

Molla Lütî (ö.1494) Hızır Bey'in oğludur. Felsefe belagat, mantık ve mizah gibi çeşitli dallarda eserler vermiştir. *Mevzuatü'l-ulûm* adlı eserinde ilimlerin sayısını altmışa kadar çıkarmıştır. Ontoloji ve epistemoloji alanında İbn Sînâ'dan etkilenen düşünür *Risâle fi Tahkîk-i vücûdi'l-vâcip* adlı risâlesinde ondan alıntılar yapmış, mütekellimlerin İslâm felsefecilerini (hükema) doğru anlamadıklarını, bu yüzden karşı çıktıklarını söylemiştir. Onun bu eserleri felsefî düşünce açısından önemlidir. Ayrıca matematik ve astronomi alanında çalışmaları, mantık ve kelâma dair şerhleri vardır. Kendine has üslubu ve fikirleri yüzünden idam edilen Molla Lütî, Osmanlı'da ilim ve fikir adına uğranılan ilk felaket olmuştur.²⁹ *es-Sebu's-Şidâd*, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Matâli*, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Miftâh*, *Taz'îfü'l-Mezbah* gibi aklî ilimler alanında değerli eserleri mevcuttur.³⁰

Devvânî (ö.1502) aslen İranlı olup Osmanlı düşüncesini etkileyen kelâm ve felsefe çizgisindeki düşünürlerdendir. Taftazânî ve Cürcanî gibi büyük üstatlardan sonra gelmesine rağmen onlar kadar etkili bir şahsiyet olan Devvânî'nin eserleri Osmanlı medreselerinde okutulmuş, bunlara şerh ve hâşiyeler yazılmıştır. Felsefe ve kelâmın birleştiği dönemin bariz özelliklerini taşıyan eserlerinin birçoğunda Eşarî kelâmının, İbn Arabî'nin vahdet-i vücüt anlayışının ve İşrakî felsefenin izlerini görmek mümkündür. Fârâbî ve İbn Sînâ'dan da istifade eden düşünür ahlâk ve siyaset düşüncesinde bile eklektikçi tarzını yansıtmaktadır.³¹ Devvânî, *Heyâkili'n-nûr* şerhinde işrakî sezgi ve mükâşefe gücünün öneminden bahsetmekte, hakikatin ancak sezgiyle anlaşılabilceğini anlatmaktadır. Ona göre Tanrı'nın nuru ya bir vasıtayla ya da onun dışında yayılınca, bu nur ilim ve aklî suret bakımından değil, bilakis nefste tecelli eden kudsî aydınlanma olarak görülmelidir. Böylece onunla keşf ve

²⁸ Saffet Köse, "Hocazâde Muslihuddin Efendi", *DİA*, c. 18, s. 208-209; Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, Meral Yayınları, İstanbul Tarihsiz, c.I, s. 340, Taşkoprîzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, çev.: Muharrem Tan, İz Yayınları, İstanbul 2007, s. 138.

²⁹ Bolay, *age.*, s. 224; Yazıcıoğlu, *age.*, s. 188-189; Remzi Demir, *Philosophia Ottomanica*, c.I, Lotus Yayınları, Ankara 2005, s. 76-77.

³⁰ Yakupoğlu, *age.*, s. 116.

³¹ Harun Anay, "Devvânî", *DİA*, c.9, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 258.

müşâhede tamam olur, sezgi sahibi veya sufi ulvi ilkelere ulaşır. Dolayısıyla İshrâkî lezzetin öneminden bahseden düşünür, lezzeti, kemali idrak etme; elemi de kemalin idrak edilememesi olarak görmektedir.³²

Devvânî âlemin ezeliği ile ilgili meselede Gazzâlî'nin filozofları tekfir etmesini haklı bulurken, Tanrı'nın tikelleri bilmemesi ve haşrin cismânî olması konusunda filozofların tekfir edilmelerinin gerekli olmadığını düşünmektedir. Nitekim Devvânî *Şerhu'l akâidi'l-adudiyye* adlı eserinde Tanrı'nın bir mekânda olmakla vasıflanamayacağı gibi, bir zamanda olmakla da vasıflanamayacağını söyler. Onun ezeli olması zamandan münezze olma demektir. Ezelde ondan başka bir şey yoktur. Çünkü zaman mümkünler cümlesindedir. Dolayısıyla Zorunlu Varlık zamansal değildir. Ancak Aristoteles gibi İslâm filozofları da âlemin ezeli olduğunu düşünürken, sadece Platon onlardan bu konuda ayrılır. Fakat o da nefsin ezeli olduğunu söyler. Devvânî bu eserinde Mu'tezile, Eş'arî, Fârâbî, İbn Sînâ, Gazzâlî, Râzî, Tûsî, Cürcânî, Bağdâdî gibi pek çok kelâm ve felsefe düşünürünün görüşlerine eserlerinin isimlerini zikrederek yer verir.³³ Devvânî filozofların "Tanrı maddi cüz'iyâtı cüz'î tarzda bilmez. Bilakis küllî tarzda bilir" sözlerinin, ilmin keyfiyeti ve felsefî gereklilikleri açısından incelendiğinde tekfiri hak etmediğini düşünür. Çünkü Tanrı hayal gücüyle ve hislerle değil akletmeyle bilir. Tanrı'nın bilgisinde zerrecik dahi eksik değildir. Bu sebeple filozoflar eğer Tanrı bazı şeyleri bilmez deselerdi, o zaman tekfir edilmeleri gerekirdi.³⁴ Bedenlerin ve ruhların haşrine gelince bu itikadî durumlardandır ve inkârı tekfiri gerektirir. Ancak bu meselede Gazzâlî gibi filozofları tekfir etmeyen Devvânî'ye göre cismanî haşrin ispatı felsefe bakımından değil, şeriat bakımındandır. İbn Sînâ *Ta'likât, Necât, Şifâ ve Mebde' ve'l-meâd*'da incelediği meâd konusunda, cismânî haşri şeriata göre kabul ederken, ruhanî haşri felsefe bakımından ispat etmektedir. Dolayısıyla şer'i delil getirmenin felsefenin vazifesi olmadığını söyleyen Devvânî, İbn Sînâ'nın burada felsefe ve dini uzlaştırmaya çalıştığını düşünmektedir.³⁵

Devvânî'ye göre hikmet, mistik sezgiyle olduğu gibi aklî kavrayışla da kazanılabilir. Filozof ve sûfî aynı hedefe farklı yollarla ulaşırlar. Birincisinin bildiğini, ikincisi görür. İkisinin ulaştığı sonuçlar arasında tam bir uyum vardır. Onun kozmolojisi, on akıl, dokuz felek, dört unsur ve üç tabiat âleminin tedrici sudûrundan meydana gelmektedir. Ay küresinin aklı olan faal akıl, gökle yeryüzü arasında köprü vazifesi görür. Peygamber'in "aklın bütün yaratılan şeylerin en mükemmeli olduğu" sözünü nakleden Devvânî, 'ilk akli' İslâm peygamberinin

³² Devvânî, *Şevâkilü'l-Hûr fi Şerhi Heyâkili'n-Nûr li's-Sühreverdî*, thk.: Muhammed Abdülhak, Muhammed Kokan, Beytü'l-Verrak, Bağdad 2010, s.280-281, 266.

³³ Devvânî, *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye*, Matbaa-i el-Hâc Muharrem Efendi el-Bosnevi, İstanbul 1290, s. 6-7, 19, 22, 32, 36.

³⁴ Devvânî, *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye*, s. 32-33.

³⁵ Devvânî, *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye*, s. 69-73.

aslı zatıyla özdeşleştirmektedir. Nasıl bir tohumun kuvve halinde kökleri dalları, yaprakları ve meyveyi ihtiva ediyorsa ilk akıl da aynı şekilde geçmiş, şimdiki ve gelecekteki her şeyin fikrini idrak etmektedir. Tabiatları bakımından sabit, fakat keyfiyetleri bakımından değişebilir mahiyette olan felekler maddî dünyanın kaderini idare etmektedirler. Feleklerin dönüşleriyle yeni durumlar meydana gelir ve her an faal akıl ilk madde aynasında kendisini yansıtmak için yeni bir şekli vücuda getirir. İlk akıl maden, bitki ve hayvan aşamalarından geçerek sonunda kazanılmış (müstefâd) akıl şeklinde insanda gözüktür.³⁶

Devvânî *Zevrâ* adlı eserinde kelâm, felsefe ve tasavvuf öğretilerini işrâkî bakış açısıyla değerlendirir, üç disiplinin de faydaları olmakla birlikte İslâm'la uygunluk içinde olmayan noktalarına dikkat çeker. Felsefe ve tasavvufun sonunda aynı noktaya götürdüğüne inanmakla birlikte, tasavvufu daha üstün görmektedir. Ahlâk ve siyaset anlayışında Tûsî'yi takip eden düşünür, *Siyâset-i Mudûn*'u politikanın modern anlamından çok, yurttaşlık ile ilgili ilim anlamında kullanmıştır. *Ahlâkî Celâli* adlı eserinde etkili bir adil yönetim için kralın uymak zorunda olduğu on ahlâk prensibini sıralar. Toplumun sınıfları, görevleri ve adil bir kral tarafından yönetilen bir idarenin ihtiyaçları gibi konulara yer veren düşünür adalet, merhamet ve affetmenin bir yönetici için öneminden bahseder. Ona göre faziletli kişilerle dost olmalı ve onların öğütlerine kulak vermelidir. Herkesi haklı mevkiine göre korumalı ve aşağı tabakadan olan halka yüksek görev emanet etmemelidir. Haksızlıktan adaletsizlikten imtina etmelidir. *Ahlâkî Celâli*'nin yapısı esas itibarıyla *Ahlâk-ı Nâsırî* ile aynıdır. Ancak o Tûsî'nin risalesini sadece kısaltıp sadeleştirmemiş, genişletip bazı yerlerini İshrâk felsefesi ışığında ayrıntılı bir şekilde incelemiştir.³⁷

*Şerhu'l akâidi'l-adudîyye, Hâşiye alâ şerhu't-tecrîd, ez-Zevrâ ve'l-havrâ, Risâle fi halkı'l-a'mâl, Risâle fi isbâti'l-vâcib, Risâle fi'r-rûh, Şevâkilü'l-hür fi şerhi Heyâkilin-nûr, Şerhu't-tehzibi'l-mantık ve'l-keâm, Hâşiye alâ şerhi's-şemsîyye, Risâle fi tahkîki nefsi'l-emr, el-Mesâilü'l-asr fi'l-keâm, Ahlâk-ı Celâli (Levâmi'ul-işrâk fi mekârimu'l-ahlâk) kelâm ve felsefeye dair eserleridir.*³⁸

³⁶ Bahtiyar Hüseyin Sıddîki, "Celâleddin Devvânî", *İslam Düşüncesi Tarihi*, çev.: Kasım Turhan, c.3, İnsan Yayınları, İstanbul 1991, s. 105,10. İlk akıl diğer işrâk eden akıllara göre en üstün olandır. Nûru'l Envâr (Nurların nuru) akıl âleminin güneşidir. Nefsler ve akıllar da onun malûlleridir. Akıllar onun parlaklığı ile aydınlanır. Onuncu akıl olan Faal akıl kutsaldır, insan türünün terbiye edicisidir. İlk maddenin de illetidir. Nefs mücerred nur olsa da mebbeinden taşmıştır, işrâkîlere göre hadistir, bedenle birlikte. Nefs nurla ilgili keyfiyetleri suretleri verenden almak için hazırlanır. Devvânî, *Şevâkilü'l-Hür*, s. 135-152, 199-202, 259.

³⁷ Bahtiyar Hüseyin Sıddîki, "Celâleddin Devvânî", s.104-107; Devvânî *Zevrâ* risalesinde nazar ehli ve keşf ehlinden bahsederken ilmin durumunu, birliğin çokluğu ve çokluğun birliği olarak değerlendirmektedir. Devvânî, *Risâletü'z-Zevrâ, Seb'u Resâil* içinde, thk.: Ahmed Tuysirkani, Merkez-i Neşr-i Miras-ı Mektub, Tahran 2002, s.180-181.

³⁸ Harun Anay, "Devvânî", s.259; Bahtiyar Hüseyin Sıddîki, *agm*, s.103-104.

Kemalpaşazâde (İbn Kemal) (ö.1534) 16. yüzyılın felsefe-kelâm ilişkilerini yansıtan en önemli düşünürdür. Osmanlı kelâmî-irfânî bakış açısını en üst noktasına taşıyan büyük devlet adamı, tarihçi, hukukçu, kelâmcı, felsefeci, dilci ve edip olarak Osmanlı fikir ve idare hayatında önemli bir yer işgal etmektedir. İdarî görev meşguliyetine rağmen, mantık, tasavvuf, kelâm, felsefe, hukuk ve dile dair iki yüzden fazla risale ve kitap yazmıştır. Felsefe ve kelâmın iç içe girdiği meseleleri risalelerinde ele alıp, Fârâbî ve İbn Sînâ'dan farklı şekilde konulara yaklaşmaya çalışmıştır. Varlık, yokluk, bilgi insan gibi pek çok kelâmî ve felsefî konuda farklı görüşler öne sürüp yeni kavramlar vücuda getirebilmiştir.³⁹ Döneminde yaşadığı üç padişahın sevgi ve saygısını kazanan düşünür, daha genç yaşta Taftazânî ve Cürçânî gibi âlimlerle mukayese edilmiş, ilmi gücünden dolayı 'muallimü'l-evvel' adıyla anılırken, öğrencisi Ebussuûd Efendi 'muallimü's-sâni' unvanını kazanmıştır.⁴⁰

Farklı ekollerin bilgi anlayışı ve metafizik görüşlerini kendi anlayışıyla sentezleyen Kemalpaşazâde, "zihinsel varlık anlayışından, ontolojik yoksulluk kavramına, eys ve leys düşüncesinden, mahiyetin mecûliyeti meselesine varıncaya kadar pek çok alanda özgün, yaratıcı ve kendisinden sonra derin izler bırakan bir düşünce ortaya koymuştur."⁴¹ Diğer taraftan Râzî süzgecinden geçmiş İbn Sînâ felsefesinin Osmanlı ilim dünyasındaki önemli etkilerini, Kemalpaşazâde'nin Râzî'ye atıflarından takip etme olasılığı da vardır.⁴² Râzî ekolüne bağlı olan düşünür felsefî-kelâmî meseleleri mantikî-gramatik formda ele alarak, bunların her birini ayrı ayrı inceleyerek ve kaynaklara inip meseleleri çözmeye çalışmaktadır. Aklın matematikteki kullanımıyla metafizikteki kullanımı arasında fark olduğunu belirterek, fizik âlem gibi metafizik âlemin de bilgiye konu olabileceğini ifade ederek, beş duyu aracılığıyla fizikten, iç duyularla metafizikten haberdar olunabileceğini söylemektedir.⁴³ Âlem ve Tanrı anlayışında felâsifenin görüşlerine karşı olsa da birçok hususi konuda ve kavramda onların görüşlerine yakın fikirler beyan etmektedir. Âlemin ebediliği meselesinin, âlemin ezeliği probleminin bir uzantısı olmadığını belirterek,

³⁹ Bolay, *age.*, s. 224-225.

⁴⁰ İlyas Çelebi, "Kemalpaşazâde", *DİA*, c. 25, s. 238.

⁴¹ Ömer Mahir Alper, *Osmanlı Felsefesi Seçme Metinler*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015, s.164. Ayrıntılı bilgi için bk. Alper, *age.*, s. 26-40, 81-82.

⁴² Eşref Altaş, *Fahreddin er-Râzî'nin İbn Sînâ Yorumu ve Eleştirisi*, İz Yayınları, İstanbul 2009, s. 18.

⁴³ Çelebi, *age.*, s. 242-243. İbn Kemal, vahdet-i vücûd anlayışını savunan mutasavvıfların gerçekte varlıkta bulunan çokluğu inkâr etmediklerini ileri sürerek Adudiddin İcî'nin bunları hulûl ve ilhad düşüncesine saptıklarını söylemesinin doğru olmadığını ifade eder. Şamil Öçal, *Kemalpaşazâde'nin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 73.

Tanrı'nın varlığını ispat noktasında da hudûs ve imkân olmak üzere birtakım deliller sunmakta, âlemi Tanrı'nın en büyük delili olarak görmektedir.⁴⁴

Kemalpaşazâde, Tehâfüt geleneğinin önemli bir temsilcisi olarak ele aldığı hâşiyesinde konuları, Tanrı'nın cüziyyâtı bilip bilmemesi meselesinde kesmekte, tabiatla ilgili konuları ele almamaktadır. Eski kelâmcılar kadar filozoflara karşı olmadığı için onların metodolojisini, bazı görüşlerini daha rahat benimseyebilmektedir. Nitekim Kemalpaşazâde'nin *Tehâfüt* hâşiyesinde filozofların görüşlerini değerlendirirken dayandığı ana görüş, sadece mümkün itirazlar ve cevaplar ileri sürmek kaygısı olmuştur.⁴⁵ Felsefeciler ve kelâmcılar arasında vuku bulan tartışmalı konuları ele alırken kelâmcılar tarafında yer aldığı bilinmesine rağmen, kelâmcıların yanlış bulduğu görüşlerini de söylemekten geri kalmamıştır. Birçok meselenin ele alınmasında yeni açılımlar getirmiş, hem kendisiyle ortak görüşü benimseyen kimselerin hem de kendisine muhalif safta yer aldığı kimselerin görüş ve düşüncelerinde boşlukları, yetersizlikleri felsefî ve kelâmî üslup kullanarak göstermiştir.⁴⁶ Ayrıca birçok eserinde felâsifenin doğru bir biçimde anlaşılmadığını tespit edip tenkitlerde bulunan İbn Kemal, âdetâ bir felâsife savunuculuğu yapmıştır. O, hakikati arama yolunda bütün akım ve disiplinlerden faydalanarak başarılı bir senteze ulaşmıştır. Ayrıca kelâm, felsefe ve tasavvuf geleneklerini ayırıştırmaktan ziyade yakınlaştırmak gibi bir görevi icra

⁴⁴ Sözen, *İbn Kemal'de Metafizik*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2001, s. 206, 277. Ayrıca Kemalpaşazâde'nin varlık anlayışı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Sözen, *İbn Kemal'de Metafizik*, s. 99-276.

⁴⁵ Arslan, *Kemal Paşazâde Tehâfüt Hâşiyesi'nin Tahlihi*, s. 374-388. Kemalpaşazâde hâşiyesinde “ameli hikmet başkaları nazarı itibara almaksızın bir şahısla ilgili idarenin ilmi olduğunda ahlâk ilmidir. Yoksa ev halkının bir araya gelmesiyle tamamlanan bir şeyin ilmi olduğunda ev idaresi, ancak şehir halkının bir araya gelmesiyle tamamlanan bir şeyin ilmi olduğuna siyaset ilmi, peygamberlik ve şeriat ile ilgili şeylerin ilmi olduğunda ‘navâmis’ ilmidir. Metafizik ilminin tabii ve riyazî ilimlerden farklılığı bu ilimde alınan varlığın dış âlemde madde ile karışık olmamasıdır. Nazarî hikmet dörde ayrılır. Bu kısım ile ilgili şeyler Tanrı, Tanrı'nın sıfatları ve mücerred akıllar gibi madde ile birleşmesi imkânsız olan şeylerdir. ‘İlahî hikmet’ veya ‘ilahî felsefe’ denir. Veya nedensellik, birlik, çokluk ve bazen maddeye bazen maddeden mücerred olan şeylere ârız olan diğerleri gibi madde ile birleşmeleri imkânsız olmayan şeylerdir. Bununla ilgili felsefeye de ‘ilk felsefe’ denir.” demektedir. Kemalpaşazâde, *Tehâfüt Hâşiyesi*, çev.: Ahmet Arslan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 21-23.

⁴⁶ Şamil Öçal, “Osmanlı Düşünce Hayatı ve Kemâl Paşazâde”, *Türkler*, c.11, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.78. İbn Kemal âlemin ezeliyeti konusunda filozofların âlemin kaynağının kadir-muhtar olması bir yana onun kendisini dahi bu meselede nazarı itibara almadıklarını söyler. Bundan dolayı o, âlemin ezeli olması durumunun kaynağının üzerinde durulmadan zorunlu olarak çıktığı tespitinde bulunur. Âlemin ebediliği konusunu tartışırken de “delillerin yanlışlığından iddia edilen şeyin yanlış olması lazım gelmez” diyerek kelâmcılar ve felsefecileri iyi muhakeme etmek gerektiğini düşünmektedir. Kemalpaşazâde, *Tehâfüt Hâşiyesi*, s. 28, 30.

ettiği için onda, İbn Sînâ'dan İbnü'l Arabî ve Gazzâlî'ye, Mâtürîdî'den Râzî ve Tûsî'ye kadar pek çok kurucu düşünürün tesiri görülmektedir.⁴⁷

Kelâma dair eserleri: *Risâletü'l-münire*, *Akaid-i İslâm*, *Risâle fi'l-imâni's-şer'i*, *Risâle fi tahkik'l-imân*, *Risâle fi vücûdi'l-vâcip*, *Risâle fi kıdemi'l-Kur'an*, *Risâle fi'l-elfazi'l-küfr*, *Risâle fi's-seb*, *Risâle fi ma yetealleku bi-lafti'z-zındık*, *Efdaliyyetü Muhammed*, *İhtilâfî'l Mâtürîdîyye ve Eşarîyye*, *Hâşiye alâ evveli ilâhiyyât min şerhi'l-Mevâkıf*, *Hâşiyetü'l-şerhi'l-miftah*, *Hâşiye ala hâşiyeti'l-Celâl ale't-tecrîd* vs.

Felsefeye dair eserleri: *Hâşiye alâ Tehâfüt'l-felâsife li-Hocazâde*, *Risâle fi'l-beyâni'l-vücut*, *Risâle fi tahkiki lüzûmi'l-inkân li-mahiyyeti'l-mümkin*, *Risâle fi beyani'l akl*, *Nesayih*, *Risâle fi hakikati'l-cism*, *Fi tahkiki muradi'l-kâilin bi-enne-vacip Teâlâ mucib bi'z-zât*, *Risâle fi ihtiyaci'l mümkin*, *Risâle fi sübûti'l-mahiyye* vs.⁴⁸

Muhyiddin Muhammed Karabâğî (ö.1536) tefsir, hadis, kelâm, fıkıh, fıkıh usulü ve Arap edebiyatı konusunda geniş bilgi ve maharete sahiptir. *Tehâfüt* çalışmasıyla Hocazâde, Tûsî ve Kemalpaşazâde gibi kelim-felsefe meselelerinin bir arada ve sistemli olarak ele alınmasını sağlamıştır. *Tehâfütü'l hükemâ* ismiyle de bilinen eserinde Karabâğî, yer yer Gazzâlî ve Hocazâde'ye tenkitlerde bulunmaktadır. Gazzâlî'de olduğu gibi tekfir söz konusu olmayıp, cüziyyât ve haşr meseleleri yer almaz. Meseleleri farklı ve alışılmışın dışında ele alarak, akli istidlali kullanma hususunda taassup göstermeyerek objektif olabilmeye özen göstermiştir. Problemlere bir filozof gözüyle bakmaya muktedir olmuş, konulara yeni boyutlar kazandırarak yorum ve açıklama imkânları sunmuştur. *Muhadarât-*

⁴⁷ Ömer Mahir Alper, *Varlık ve İnsan-Kemalpaşazâde Bağlamında Bir Tasavvurun Yeniden İnşası*, Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 180-181. İbn Kemal'in Osmanlı düşüncesindeki önemi felsefe, kelam ve tasavvuf geleneklerini sentezleyip kendi özgün fikirleriyle de meseleleri tartışmasından kaynaklanır. Mesela *fi Beyâni'l-akl* adlı risalesinde akıl güçleri arasında ayrıma giderek nicelik ve nitelik bakımından diğer akıllardan üstün olan kudsi akıl gücünün İbn Sînâ gibi hakikati bilme noktasında öğrenmeye ve kimsenin yardımına ihtiyaç duymadığını söyler. Hâlbuki diğer akıllar teorik ilimlerin kazanılmasında başkalarından yardım almaya ihtiyaç duydukları gibi mantık ilminin kendilerini hatadan koruyacak kanunlarına ihtiyaç duyarlar. Bilgi konusunda ruhların mertebelerinden bahseden düşünür nesnelere bilme konusunda güneş nasıl nesnelere görülmesi için onları aydınlatıyor ve görme gücünün onları görmesini sağlıyorsa kalpteki basiret gücünün de düşünebilmesi için ruhânî bir aydınlatıcıya ihtiyacın olduğunu söyler. Ona göre ruhani aydınlatıcılar sırasıyla İlk İlke (Allah), Ruh'ul A'zâm, meleklerin ruhları ve beşeri ruhtur. Beşeri ruhların derecelerini de velilerin ve filozofların ruhları olmak üzere ikiye ayırır. Kemalpaşazâde, *Risâle fi Beyâni'l-akl* (Osmanlı Felsefesi Seçme Metinler içinde), çev.: Ömer Mahir Alper, s. 218-220.

⁴⁸ Sözen, *İbn Kemal'de Metafizik*, s. 88-92; Çelebi, *age.*, s. 246-247; Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, s. 284; Tahir Efendi, *age.*, s. 353; Öçal, "Osmanlı Düşünce Hayatı ve Kemâl Paşazâde", s. 72-73.

ı Karabâğî, Risâle fi bahsi'n-nakîz, Ta'lika ala Tehâfütü'l felâsife li Hocazâde, Şerhu İsbâti'l Vâcib li Celâlid-Devvânî, Hâşiye ala Şerhi'l Vikâye li Sadri's-Şeria, Şerhu Kenzu'd-dakâik, Şerhu'l Adudiyye gibi, eserlerinin ağırlık noktasını kelâm ve felsefeye dair eserler oluşturmaktadır.⁴⁹

Molla Hafız (ö.1550), Osmanlı'da Hâfız Acem diye meşhur olmuştur. Asıl adı Mehmed b. Ahmed olup, Azerbaycan'ın Gence vilâyetine bağlı Berda kasabasında dünyaya gelmiştir. Öğrenimini Tebriz'de yapmış, daha sonra Osmanlı Devleti'ne iltica etmiş ve Amasya'ya yerleşmiştir. Bu arada Trabzon valisi olan şehzade Sultan Selim'le görüşüp sohbetlerinde iştirak etme fırsatı bularak onun hürmetini kazanmış ve bu yüzden kendisine Amasya Ali Paşa Medresesi müderrisliği verilmiştir. Ayrıca, Mu'id-zâde Abdurrahman Efendi hizmetine girerek ondan ve diğer bazı ulemadan dersler almıştır. Osmanlı ulemasının takdirini kazandıktan sonra, daha çok tanınmaya başlamıştır. Hâfız Acem'in özelliklerinden biri de sık sık medrese değiştirme yoluyla yükselmesi ve her medrese değişikliğinde birkaç eser takdim etmesidir. Onun bu durumu itimat kazanması ve aynı zamanda güven vermesi anlamına da gelmektedir. Mu'id-zâde Abdurrahman Efendi aracılığı ile II. Bayezid'le görüşme fırsatı bulmuş, sonra sırasıyla Ankara, Merzifon, İstanbul Ali Paşa, İznik ve sonunda Ayasofya Medresesi'nde müderrislik yapma imkânı bulmuştur. *Noktatü'l-ilm, Fihristü'l-ulûm, Maarikü'l-ketaib, Seb'a-ı seyyare, Tuhfetü'l-mestûr, Tercüme-i Timurnâme, Ta'likat, Risâletü'l-kalem* adlı eserleri kaleme almıştır. Cürcânî'nin *Mevâkıf*'inin bazı bölümlerine hâşiye yazmıştır. *Risâletü'l-Heyulâ* adlı eseri vardır. *Tecrid'e Muhâkemâtü't-tecrîdiyye* adlı şerhi yazmıştır. *Medinetü'l-ilm* adlı eserinde Beydavî, Taftazânî, Cürcânî gibi zatlara itirazlarını dile getirmiştir.⁵⁰

Fuzûlî (ö.1556) edebî düşünceye dair eserlerinde felsefî söyleme yer vermesinin yanında, *Matlau'l-itikad fi marifeti'l-mebde' ve'l-mead* isimli eserinde kelâm ve felsefeye dair konuları kaleme almıştır. Bu eserinde “varlıklara duygu ve akıl gözüyle baktığımı, onlar üzerinde fikir ve düşünce ayağıyla yürümeye çalıştığımı” söylemektedir.⁵¹ İçeriğinde bilgi ve kısımları, evrenin ahvali, insanın mahiyeti, Zorunlu Varlık, sıfatları ve fiilleri, nübüvvet, imamet, ruh ve meada dair konulara yer vermektedir. Marifet konusunu tartışırken çeşitli görüşlerden örnekler vermekte, Kaderiye ve Salihîye'den bahsetmektedir. Tanrı'yı bilmenin gerekliliği konusunda Mutezile ve Cehmiyye fırkalarının görüşlerine yer vermektedir. Bilgiyi önce dünya ve din işleriyle ilgili olanlar

⁴⁹ Abdürrahim Güzel, *Karabâğî ve Tehafütü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 26-41, 237.

⁵⁰ Taşkoprizâde, *age.*, s. 326; Bilal Dedeyev, “Osmanlı Eğitimine Katkıda Bulunan Bazı Azerbaycan Müderrisleri (15. Yüzyılın II. Yarısı ve 16. Yüzyılın I. Yarısında)”, *Journal of Qafqaz University*, sayı: 26, Bakü 2009, s.219.

⁵¹ Fuzûlî, *Matlau'l-İtikad fi Marifeti'l-Mebde' ve'l-Mead*, çev.: Esat Coşan, Kemal Işık, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1962, s. 3.

şeklinde taksim ettikten sonra, felsefî geleneğe uyarak bilginin amelî ve nazarı ayrımına geçmektedir. Buna göre amelî bilgi ahlâk, ev idaresi ve devlet idaresidir. Nazarı bilgi ise ilâhî bilgi, riyâzî bilgi ve tabîî bilgidir.⁵²

Evren ona göre mümkünât denilen varlıklardan ibarettir. Akıl âlemi ve his âlemi olarak iki ayrı âlemin varlığını kabul eden düşünür, Thales, Empedokles, Anaxsagoras, Demokritos, Sofistler, Eflatun ve Aristoteles gibi filozofların görüşlerinden örnekler sunmaktadır. Âlemin cüzlerini anlatırken ay altı âlem ve ay üstü âlemden bahsetmekte, böylece mümkün varlıkları ulvî ve süflî varlıklar olarak ayırmaktadır. Bu konuda Aristoteles, Fârâbî ve İbn Sînâ'ya atıf yapmaktadır. Evren cevher ve arazlardan ibarettir. Filozoflara göre cevher sûret, heyula, cisim, nefis, ve akıl olmak üzere beş kısımdır.⁵³

Fuzûlî tefsir, hadis gibi naklî ilimlerin yanında heyet, felsefe, hendese gibi akli ilimlerin önemine işaret etmektedir. Özü insan olmayanın gerçek bilgiye ulaşamayacağını dile getiren Fuzûlî, ahlâkla ilgili pek çok konuyu *Divan*'ında ele almaktadır. Ne vahdet-i vücut felsefesine ne de bir tarikata intisap etmeyen düşünür, *Leyla ve Mecnun* adlı eserinde sûfiyane aşkı işleyerek, yüksek rütbelere ulaşmak için sezgisel bilginin kaynağının aşk yolu olduğunu anlatmaya çalışmıştır.⁵⁴

Taşköprizâde Ahmet Efendi (ö.1561) tefsir, kelâm, eğitim, edebiyat, biyografi gibi çeşitli alanlarda önemli eserler vermiştir. Osmanlı ilim anlayışını en iyi ortaya koyan müelliflerdendir. *eş-Şakâiku'n-nu'maniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye* adlı eserinde Osman Gazi'den Kanuni Sultan Süleyman döneminin sonlarına kadar yaşamış 502 Osmanlı âliminin hayatını ve eserlerini kaleme almıştır. Eserinin sonunda, kendi kaleminden hayatının çocukluk, gençlik ve olgunluk dönemlerini anlatan düşünür, talebeliğinde okuduğu ve müderrisliğinde okuttuğu dersler ve kitaplar hakkında da ayrıntılı bilgi vermektedir.⁵⁵ Bu bilgiler o dönemin düşünce yapısı hakkında önemli malûmatlar içermektedir. *Mevzuâtü'l-'ulûm* adlı eserinde ise ilimler sınıflaması yaparak üç yüzü aşkın ilim adı vermektedir. Taşköprizâde'ye göre manevî mutluluk ve yücelmeyi sağlayacak ilimler, Cibril hadisinde ifade edilen iman, İslâm ve ihsanı konu alan kelâm, fıkıh ve tasavvuftur. Ona göre ilimler dörde ayrılır, zira her şeyin varlığı “yazıda”, “sözde”, “zihinde” ve “dış dünyada (ayanda)”, olmak üzere dört mertebede bulunur. Aslî ve hakikî olan varlık dış dünyada olandır, diğerleri (yazıda, sözde ve zihinde olanlar) âlet ilimleridir. Dış dünyada bulunan varlıklarla

⁵² Fuzûlî, *age.*, s.8-9.

⁵³ Fuzûlî, *age.*, s.13-19.

⁵⁴ Abdülkadir Gölpinarlı, *Fuzûlî Divânı*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1961, s. LXII-LXIII; Remzi Demir, *age.*, s.78.

⁵⁵ Bk. Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'maniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, çev. Muharrem Tan, İz Yayınları, İstanbul 2007, s. 377-378.

ilgilen ilim yüce ilimdir ve şeriatın getirdiği ile ilgilenirlerse dinî, aklın verileriyle ilgilenirlerse felsefî (hikemî) ilimdir. Bu ilimlerden dış dünyada olan hariç, diğerleri keskin görüş ile çalışıp elde edilirken; dış dünyada olan ilim ya istidlal (nazar, akıl yürütme; aklî ve naklî deliller yolu) ya da tasfiye (müşahede ve kalbi arındırma) yoluyla elde edilir. Akıl yürütme ve nazar yolu, ilimde derinleşenlerin; müşâhede ve arınma mutasavvıfların yoludur. Bazen bu yolların her biri diğerine kavuşur ve ilim sahibi iki denizi birleştirme şerefine ulaşır.⁵⁶ Düşünürümüze göre bu senteze ulaşmak, gerçek mutluluğa ulaşmakla eşdeğerdir.

Taşköprîzâde aynı eserinde, her biri “devha” (dallı budaklı ağaç) adını taşıyan yedi grup halinde sınıflandırdığı ilimleri, ayrıca taraf adını verdiği iki ana bölüme ayırır. “Birinci taraf”, ‘yazı ilimleri’ (birinci devha), ‘dil ilimleri’ (ikinci devha), ‘mantık ilimleri’ (üçüncü devha), ‘nazarî hikmet’ (dördüncü devha), ‘amelî hikmet’ (beşinci devha), ‘din ilimleri’ (altıncı devha) ve onların alt dallarından oluşur. “İkinci taraf” ise ‘bâtın’ (yedinci devha) ilimleridir. İbâdât, âdât, mühlikât, münciyât’tan oluşur. Taşköprîzâde bu ikinci taraf ayrımında Gazzâlî’nin *İhyâ* adlı eserindeki ilimler sınıflamasından etkilenmiştir. Nitekim Gazzâlî bu eserinde mükâsefe ve muamele ilimleri şeklinde iki temel gruptan söz eder. Birincisi nazarî ilimlere, ikincisi de amelî ilimlere karşılık gelmektedir.⁵⁷ Nazarî hikmet; riyaziyat, tabiat ve metafizik, amelî hikmet; ahlâk, ev idaresi ve siyaset olmak üzere üç kısımda değerlendirilmektedir.⁵⁸

İlimleri faydalı (mahmûd; övülen) ve zararlı (mezmûm; kötülünen) olarak da taksim eden Taşköprîzâde’ye göre, felsefenin ününün kötü olması bu ilmin bizzat kendisinden kaynaklanmaz. Bu durum felsefenin kusuru değil, felsefeyle uğraşanların kusurudur. Başkaları üstünde etkili olmak için büyü ve tılsımla uğraşanlar kötü sonuca vardıkları için uğraşları da kötü görülmektedir. Mesela yıldızlarla ilgili nücûm ilminin faydaları olmakla birlikte, insanların kaderlerini söylemede kullanılması yasaklandığı için kötüdür.⁵⁹ Taşköprîzâde *Mevzuâtü'l-ülûm* adlı eserinin birinci cildinde felsefenin dine muhalif olmadığını belirtirken, ikinci cildinde felsefeyi eleştirmesi, genel olarak felsefe ilmini değil de döneminin anlayışına uygun olarak şeriata muhalif olan felsefeyi reddettiği anlamına

⁵⁶ Taşköprîzâde, *Mevzuâtü'l-ülûm*, s. 89, 93. Dış dünyadaki varlıklar insanın gücü ölçüsünde ve aklın gerekleri doğrultusunda araştırılıp incelenirse hikemî-felsefî ilimler, şayet İslâm’ın ilkeleri uyarınca incelenirse dinî ilimler olarak adlandırılır. Dış dünyadaki varlığı İslâmî ilkeler çerçevesinde incelediği için kelâm ilmi, dinî bir ilimdir. Tedvin edilme bakımından felsefî ilimlerden sonra gelen bu ilmin müşahede-keşf ya da ahlâkî arınma kapsamında değerlendirilmesi daha uygundur. Hüseyin Sarioğlu, “Taşköprîzâde’de İlim ve Felsefe”, *Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprülüzâdeler Sempozyumu*, Kastamonu-Taşköprü 2006, s. 61-62.

⁵⁷ Hüseyin Sarioğlu, “Taşköprîzâde’de İlim ve Felsefe”, s. 57.

⁵⁸ Taşköprîzâde, *age.*, I, 249.

⁵⁹ Taşköprîzâde, *age.*, c. II, s. 936; Ayhan Bıçak, *Türk Düşüncesi/Kaygılar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009, c. I, s. 492.

gelmektedir.⁶⁰ Ona göre öncelikle insanı ebedî saadete ulaştıracak ilimler öğrenilmelidir. Kelâm, insanı ebedî saadete ulaştıracak ilimlerden, imandan sorgulayarak dinin usullerine işaret eder. Ancak hevâ, heves ve vehme uymayıp İslâm akidesinin şartlarına uygun söz etmelidir.⁶¹ Fahreddin Râzî gibi âlimler kelâmı felsefeyle birleştirmişlerse de bu, bozuk yolun önüne set çekmek içindir.⁶² Tevhit ve hikmet kavramlarının tarihteki değişimine dikkat çeken⁶³ Taşköprizâde, kelâmı Mu'tezile kelâmı olmamak şartıyla ebedi mutluluğa ulaştıracak ilimlerden sayarken, felsefeyi de şeriata ters düşmedikçe sihir, büyü gibi maksadını aşan amaçlara yönelmedikçe desteklemektedir.⁶⁴ Dolayısıyla din ve imanını kuvvetlendiren kişinin felsefî ilimlerle ilgilenmesi helaldir. Ancak felsefecilerin şeriata ve İslâm dinine uygun olmayan sözlerine bakmamak, bakılırsa da reddetmek ve mütalaa etmek için bakmak, yine felsefecilerin sözleriyle İslâm âlimlerinin sözlerini birbirine karıştırmamak gerekir.⁶⁵ Nitekim ebedî saadet, ancak gerçek bilgiyle ve bu bilginin davranışa dönüşmesiyle sağlanacaktır. Buradan hareketle düşünürümüz, ilim-amel ilişkisi üzerinde ehemmiyetle durur. Ona göre ebedî mutluluk ve sonsuz kurtuluş ilim ve amelsiz olmaz. Bunlar birbirine yardımcı olup, ikiz kardeşlere benzerler. Dolayısıyla ilimde derinleşen kimse o ilme uygun amel etmelidir. Çünkü amelde kusur olursa ilimde kemâl olmaz.⁶⁶

Taşköprizâde, Fârâbî'den sonra hikmet üstadı olarak İbn Sînâ, Fahreddin Râzî, Nasîrüddin Tûsî, Sühreverdî, Şirazî, Kudbüddin Râzî, Taftazânî, Cürçânî, Devvânî, Kastalanî, Hocazâde gibi âlimlerin isimlerini kaydetmektedir.⁶⁷ Bu yaklaşımıyla felsefe-kelâm-tasavvuf bütünleşmesinin bir örneğini sergilediği gözlemlenmektedir. Şerh ve hâşiye geleneğini sürdüren Taşköprizâde, Fahreddin Râzî, Âmidî ve Cürçânî gibi Eşariyye âlimlerinin görüşleri etrafında tartışmalar yapmış, ancak Mâtürîdîyye mezhebine bağlı kalmıştır. Tasavvufa da ilgi duyarak Halvetiyye tarikatine mensup olmuştur. *eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye fi ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye, Mevzuâtü'l-'ulûm, el-Meâlim fi ilmi'l-kelâm, Şerhu Dibâceti't-Tavâli, Hâşiyetü'l-Keşşaf, Hâşiyetü't-Tecrîd, Risâletü'ş-Şühûdi'l-aynî fi tahkîkî mebahisi'l-vücudi'z-zihni, Risâletü'l-istîfa li mebahisi'l-istisna, Mesâlikü'l-halâs fi mehâliki'l-havâs, Risâle fi'l-Kaza ve'l-kader, Risâletü'l-Câmia li vasfi'l-ulumi'n-nafla, Ecellü'l-Mevâhib fi marifeti vücudi'l-vacip,*

⁶⁰ Murtaza Korlaelçi, "Taşköprizâde'nin Eğitim ve Felsefe Anlayışı", *Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprizâdeler Sempozyumu*, Kastamonu-Taşköprü 2006, s. 137.

⁶¹ Taşköprizâde, *Mevzuâtü'l-'Ulûm*, c. I, s. 25.

⁶² Korlaelçi, *age.*, s.143.

⁶³ Taşköprizâde, *age.*, c. II, s. 937-939.

⁶⁴ Fahri Unan, "Taşköprizâde'ye Göre İlimlerin Gayesi", *Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprülüzadeler Sempozyumu*, Kastamonu-Taşköprü 2006, s. 41, 44.

⁶⁵ Ayhan Bıçak, *age.*, s. 565.

⁶⁶ Taşköprizâde, *Mevzuâtü'l-'Ulûm*, s. 89.

⁶⁷ Korlaelçi, *age.*, s. 142.

Şerhu'l-Ahlâkı'l-adudiyye gibi eserleriyle Osmanlı düşüncesine önemli katkılarda bulunmuştur.⁶⁸

Lütfi Paşa (ö.1563) yalnız komutan ve devlet adamı değil, dünya ve din ilimlerini bilen ve uygulayan önemli bir düşünürdür. Devlet tecrübesini *Asafnâme* adlı risalesinde ele alarak siyaset tecrübelerini pratikten teoriye, yani tecrübeden nazariyeye uygulamaktadır. *Asafnâme* devlet adamının davranışının, hareketlerinin ve ahlâkının nasıl olması gerektiği anlatan bir çeşit Nasihatü'l-Mülûk'tur.⁶⁹ Lütfi Paşa bu eserinde vezirlerin ve yöneticilerin nasıl çalışması gerektiğini, savaş tedbirlerini, halkın durumlarını anlatmakta “Osmanlı toplumunda işe göre adam atamalıdır, adama göre iş değil. Toplumun silsile zincirinin başında padişaha karşı sorumlu olan veziri azam gelir. Padişah da Allah'a karşı tek sorumludur.” demektedir. “Ona göre veziri azamda garaz (kötü niyet) bulunmamalı, her şeyi Allah için, Allah yolunda ve Allah rızası için yapmalıdır. Padişahla veziriazam arasındaki sırları ne dışardakiler ne de vezirler bilmelidir. Padişah nedimleri ile çokça buluşup görüşmelidir. Veziriazam padişahın yüzünü halka göstermesini sağlayıp, perde arkasında gizlenmesini önlemelidir.” gibi ifadelerle siyaset işlerinin düzene girmesi için nasihatlerde bulunmaktadır. *Kitâb-ı Tenbîhül-gâfilîn, Kitâb-ı Tuhfetü't-tâlibîn, Kitâb-ı Hayât-ı ebedî, Risâle-i suâl ve cevâb, Risâle-i niyet, Umûr-ı mühimmât* gibi başka eserleri de vardır.⁷⁰ *Tevârih-i Âli Osman* adlı eseri ise, olayların yanında çeşitli görüşlere yer vermesiyle diğer tarih çalışmalarından ayrılmaktadır. Tarihçiliği ve şairliği de olan Lütfi Paşa'nın pek çok araştırmacıya göre döneminin katı düşüncesine bağlı kaldığı söylenmektedir.⁷¹

Kınalızâde Ali Efendi (ö.1572) tefsir, fıkıh, felsefe, riyaziyat, belâgat gibi hemen hemen her konuda malumat sahibi bir düşünürdür. Kınalızâde'ye göre felsefe (hikmet), eşyayı layığı ile bilmek ve fiilleri de nasıl uygun ise öyle eylemektir. Geleneğe uygun olarak felsefenin teorik ve pratik ayrımına başvuran Kınalızâde, güç ve iradesinden bağımsız varlıklardan bahseden ilmi, “teorik (nazari) hikmet” olarak adlandırır. İnsanın güç ve iradesinin olduğu ve onlarsız meydana gelmeyen harici varlıklardan bahseden ilim ise “pratik (ameli) hikmet”tir. Hikmetin amacı insan nefsinde ilim ve amelin meydana gelmesi ve insan nefsinin bu iki yönden kemal mertebesine ulaşmasıdır. Teorik ilimler metafizik (ilâhî ilim), matematik (riyâzi ilim) ve fizik (tabii ilim); pratik ilimler ahlâk, ev yönetimi (tedbirü'l menzil) ve siyaset (tedbirü'l medine) dir. Ona göre ahlâk ilmi ‘tîbb-ı ruhânî’dir, dolayısıyla nefsin sağlığı ahlâk ilmiyle alâkalıdır. İbn Sînâ'da olduğu gibi nefsin bitkisel, hayvansal ve insanî güçlerini ele alan düşünür,

⁶⁸ Yavuz, *age.*, s. 151-152; Tahir Efendi, *age.*, s., 455.

⁶⁹ Bolay, *age.*, s. 232.

⁷⁰ Lütfi Paşa, *Asafnâme*, haz. Ahmet Uğur, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s.10-28; Ahmet Uğur, *Eserin giriş bölümü*, s. 6.

⁷¹ Mehmet İpşirli, “Lütfi Paşa”, *DİA*, c. 27, s. 234-235.

insan nefsinin kötü ahlâkının ve kötü amellerinin araz olduğunu, bu ilimle kötü ahlâkı def etmenin ve iyi ahlâkı oluşturmamanın mümkün olacağını bildirmektedir.⁷²

Kınalızâde'ye göre güzel ahlâk, tasdik (iman) ve salih amelden oluşmaktadır. Dolayısıyla imandan yoksun güzel bir davranış, aslında ahlâkî değildir, imanın kemali için de kişinin yaratıcısının sıfatlarını bilmesi gerekir. Bu bağlamda güzel ahlâkın temelini 'marifetullah' oluşturmaktadır.⁷³ Onun ahlâk anlayışı Aristoteles ve İbn Sînâ'da olduğu nefis görüşüne dayanır. Nefs görüşü de bilgi nazariyesi ile başlar. Ondan sonra empirik ruhiyat sahasına geçer. Gazzâlî gibi o da şüphe usulünden sonra yakın ilmine vasil olacak yerde ahlâk ilmine vasil olur. Türk ahlâkçılarında birincisi Nasırüddin Tûsî, ikincisi de Kınalızâde Ali Çelebi'dir. Onun eseri Türkçe felsefi ve ahlâk ilmi türünde ilk eserdir. Eserinin temel kaynakları Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî*'si ve Devvânî'nin *Ahlâk-ı Celâlî*'sidir.⁷⁴

Kınalızâde'nin *Tecrîd*, *Mevâkıf* ve *Gurre*'ye ait hâşiyeleri, *Hidâye*'ye ait talikatı, *Risâle fi'l-hikmet*, *Hâşiye alâ Şerhi'l-ervâh*, *Hâşiye alâ Mutavvel*, *Risâle-i Vücûd*, *Hâşiye ale'd-Dürer*, *Ahlâk-ı Alai* gibi felsefe ve kelâma dair önemli eserleri vardır.

Birgivî Mehmed Efendi (ö.1573) hakkı söylemekten çekinmeyen bir âlimdir. Sokullu Mehmed Paşa'ya adaletsizliklerle mücadele konusunda tavsiyelerde bulunmuştur. Son derece dürüst ve tavizsiz bir ilim adamıdır. Nitekim döneminde âdet olduğu halde hiçbir eserini devlet büyüklerine ithaf etmemiş, aksine devletin ileri gelenlerinde gördüğü kusurları cesaretle tenkit etmiş, rüşvet karşılığı memuriyet verilmesine, ehli olmayanlara rütbe verilip cehaletin yaygınlaşmasına, her türlü bid'at ve hurafeye şiddetle karşı çıkmıştır. *et-Tarikatü'l-Muhammediyye* ve *Cıla'ül-kulûb* ahlâk ve tasavvuf konularını içeren önemli bir eserdir. Kelâma dair eserleri *İkazü'n-Nâimîn*, *Ahvâlü'efâlî'l-müslimîn* ve *Ziyâretü'l-Kübür*'dur. Fıkıhla ilgili eserleri de fıkıh metodolojisi ve siyaset felsefesi bakımından önemlidir. Ayrıca tefsir, gramer, kıraat, hadis alanlarında birçok eseri vardır.⁷⁵ Yavuz döneminde Sünnî-Şîî çatışması ve sûfi tartışmalarının içinde bulunmuştur. Tekke düşüncesine karşı en büyük tavrın en büyük temsilcisi olan Birgivî, medresenin görüşüne temsilen katılmıştır. Tekkeyi temsilen de Sivasîler karşı safta bulunmuştur. Bu durum Kadızâde-Sivasî kavgası olarak tarihe geçmiştir. Birgivî'ye göre tasavvufun ilke ve şartları sonradan ortaya

⁷² Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, haz. Mustafa Koç, Klasik Yayınları, İstanbul 2007, s. 47-55, 64-68; Ayşe Sıdika Oktay, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 97-99.

⁷³ Hasan Tevfik Marulcu, "Kınalızâde Ali Çelebi'de Ahlâkiliğin Dinamiği Olarak İman", *Süleyman Demirel Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, 2011, sayı: 27, s. 144.

⁷⁴ Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 189; Mustafa Koç, *Ahlâk-ı Alâî'nin Girişi*, s. 20-21; Oktay, *age.*, 23, 62-63.

⁷⁵ Emrullah Yüksel, "Birgivî", *DİA*, c. 6, s. 193-194; Tahir Efendi, *age.*, s. 285.

çıktığından bunlarla mücadele edilmesi gerekmektedir.⁷⁶ Ancak Birgivî'nin temsil ettiği İbn Teymiyye Mektebi, Osmanlı resmi İslâm'ını temsil eden Râzî Mektebi'ne bir tepki olarak çıkmıştır. Bundan dolayı Birgivî de felsefî kelâm düşüncesinin eleştiricisi olmuştur. Daha sonra Birgivî 17. yüzyılda ortaya çıkan Kadızadeliler hareketinin fikir babası olmuştur.⁷⁷

Ebussuûd Efendi (ö.1574) hukukî ve dinî düşüncede önde gelen Osmanlı düşünürlerinden olup 'Hoca Çelebi' diye anılmaktadır. Babasından başka Müeyyed-zâde Abdurrahman Efendi ve Mevlânâ Seyyid-i Karamanî'den dersler almıştır. Bazı kaynaklar hocaları arasında İbn Kemal'i de saymaktadır. Öğrenimini tamamlayınca İnegöl'deki İshakpaşa Medresesi'nde ilk görevine başlamıştır. Sonra Gebze'deki medresede müderrislik yapmış, Bursa kadısı, Rumeli kazaskeri olmuş, nihayetinde şeyhülislamlığa atanmıştır. Osmanlı şeyhülisamlarının on dördüncüsüdür, 30 yıl bu görevini icra etmiştir. Kanuni Süleyman'ın kanunnamelerini hazırlamıştır. Edebiyat, İslâm hukuku ve tefsirde şöhret bulmuştur. Devlete ait konularla din kurallarını bağdaştırmış, tımar ve zeametlere dair çıkarılan kararların çoğunluğu onun fetvalarına dayandırılmıştır. Onun fetvaları Osmanlı'nın yıkılış dönemine kadar çok okutulmuş, geniş bir alana etki yapmıştır.⁷⁸ *Kasîde-i Mîmiyye* Arap edebiyatında da ün kazanmasını sağlamıştır. İlme ve sanata verdiği önem onun fetvalarında da açıkça görülmektedir. Verdiği fetva ile Hafız divanını yakılmaktan korumuş bundan dolayı da Goethe Ebussuûd Efendi için bir manzume yazarak bu güzel ve isabetli davranışından ötürü onu kutlamıştır. Ancak diğer taraftan döneminde verdiği fetvalar sebebiyle Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi ile Birgivî Mehmed Efendi'nin eleştirilerine maruz kalmış, aralarında hukuk mücadelesi geçmiştir.⁷⁹ Sultan Süleyman'a 'Kanuni' unvanının verilmesine neden olan yasal düzenlemelerin baş mimarı olmuştur. Felsefî düşüncedeki yerine gelince, "felsefe okumanın dini açıdan hükmünün ne olacağı" sorusuna verdiği "küfrü lazım olmaz" cevabı, Osmanlı düşüncesinin şekillenmesi bakımından önemlidir.

⁷⁶ Bıçak, *age.*, c.I, s. 510. *Vasiyetname* adlı eserinde tasavvuf ilmi olarak tanımladığı ahlâk ilmini, övülen ahlâk (ahlâk-ı hamide) ve yerilen ahlâk (ahlâk-ı zemime) olmak üzere ikiye ayırır. Bu konulara dair fikirlerini beyan eder. Daha sonra keramet, mucize, mizan, sırat, cennet, cehennem, cin, kıyamet alametleri gibi kelâmî konuları ele alır. İman ve İslâm kavramlarını fitrî, hükmi ve ihtiyarî olmak üzere üç mertebede değerlendirir. Küfrü ise hükmi ve ihtiyarî olmak üzere iki mertebede inceler. Din ve milletin hakikaten ve şerhen bir olduğunu söyler. Rubânî'den atıfla 36 tane büyük günah olduğunu naklederek, bunları tek tek açıklar. Nefsî ve lafzî olarak ayırdığı kelâm kavramını, mezheplerin görüşleriyle birlikte tartışarak ele alır. Bk. Birgivî, *Vasiyetname-i İmam Birgivî*, Tert. Muzaffer Ocak, Ergin Kitabevi Yayınları, İstanbul Tarihsiz.

⁷⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, c. 1, ss. 223-359, Zaman Yayınları, İstanbul 1999, s.184-186.

⁷⁸ Abdullah Aydemir, *Ebussuûd Efendi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s.2; Bolay, *age.*, s. 237-238).

⁷⁹ Abdullah Aydemir, *age.*, s.10, 20.

Nitekim bu fetva, döneminin en önemli şeyhülislamının bu ilme bakışını göstermekte, ayrıca ilmi ve politik bakımdan bilgilerin rahat çalışabilmeleri için özgür ortamın oluşmasına imkân vermiştir.⁸⁰ *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbil-Kerîm, Ma'ruzât, Sevâkıbul-enzâr fi evâili menâri'l-envâr, Ta'lika ale'l-Hidâye, Fetâvâ, Kanunnâme, Mevkûfü'l-ukûl fi vakfi'l menkul, Münşeât, Kıssa-i Hârût ve Mârût, Tuhfetü't-tullâb fi'l-münâzara ve risâle fi beyân-ı kat'ı'l-ilm, Risale fi'l-ed'iyeti'l-me'sûra* gibi kaleme aldığı önemli eserleri vardır.⁸¹

Mîrim Çelebi'nin (ö.1525) asıl adı Mahmud b. Mehmed'dir. Tabiat felsefesiyle ilgilenen düşünür devrinin önemli astronom ve matematikçilerindendir. Ali Kuşçu ile Kadızâde-i Rûmî'nin torunudur. Dedesi Hocazâde'den ve mütekellim Sinan Paşa'dan ders almıştır. Gelibolu, Bursa, Edirne ve İstanbul medreselerinde müderrislik yapmıştır. Eserlerinde matematikçiler ve kelâmcıların İbnü'l Heysem ve Kemaleddin el-Fârîsî, özellikle de İbn Sînâ ve Fahreddin Râzî'nin görüşlerini dikkate aldığı görülmektedir. *Düstûru'l amel ve tashîhül cedvel, Şerhu'l Fethiyye fi ilmi'l-hey'e, Risâle fi'l-hâle ve kavzi kuzah* gibi önemli eserleri vardır.⁸²

Takiyüddin er-Râsîd (ö.1585) Osmanlı döneminde yetişen çok yönlü bilim ve düşünce adamlarından biri olarak matematik, astronomi, fizik, optik, mekanik ve tıp konularında çeşitli eserler vermiştir. Eski zîcilerin artık ihtiyacı karşılamadığı, yeni gözlemevine gerek olduğu inancıyla yürüttüğü astronomi çalışmalarında, bazılarını kendi icat ettiği gözlem âletleriyle donattığı İstanbul Rasathanesi, Tycho Brahe'nin kurduğu gözlemeviyle boy ölçüşecek seviyeye gelmiştir. Osmanlıların yetiştirdiği en önemli mühendis de kabul edilen Takiyüddin mekanik saatler, kaldıraçlar, göller ve kuyulardan su çekme aletleri vs. tasarlayıp, bunları eserlerinde ayrıntıyla açıklamıştır. *Sidretü Münthe'l-efkâr fi melekûti'l-feleki'd-devvâr Reyhânetü'r-rûh fi resmi'sâat alâ müsteve's-sütüh, Cerîdetü'd-dürer ve harîdetü'l-fiker, ed-Dürri'n-nazîm fi reshîli't-takvîm, Dekâiku ihtilâfi'l-ufkayn, Risâle fi marifeti'l-ufki'l-hadîs, Risâle fi evkâti'l-ibâdât* gibi önemli eserleri vardır.⁸³

On altıncı yüzyılda Osmanlı ulemasının felsefe-kelâm çizgisindeki bilim adamlarına kelâm ve felsefeye dair eserleri olan diğer âlimleri de eklemek mümkündür. **Kemaleddin İsmail Karamanî** (ö.1514) Molla Hüsrev ve Hayalî'den ders görmüş âlimdir. *Hâşiye-i şerh-i Akâid, Hâşiye-i Mevâkıf* kelâm ilmine dair eserleridir. **Muhyiddin Samsunî** (ö.1522) Sultan Birinci Selim tarafından Edirne kadılığına tayin edilmiştir. Düşündürün kelâma dair eserleri şunlardır: *Hâşiye-i şerh-i tecrid, Hâşiye-i Tenkîhu'l-usûl, Hâşiye alâ şerhi'l-*

⁸⁰ Sözen, *İbn Kemal'de Metafizik*, s.38.

⁸¹ Abdullah Aydemir, *age.*, s.22-34.

⁸² İhsan Fazlıoğlu, "Mîrim Çelebi", *DİA*, c.30, s. 160.

⁸³ Hüseyin Gazi Topdemir, "Takiyüddin er-Râsîd", *DİA*, c. 39, s.455.

mißtâh, Hâşiye Telvih li't-Taftazânî.⁸⁴ **Muhammed Muhyiddin Vefâî** (ö.1533) de 16. Yüzyıl Osmanlı düşünürlerindedir. Kelâma dair eserleri: *Talikat alâ hâşiye-i tecrîd Ravzu'l esrâr, Hazinetü'l fezâil ve sekinetü'l efâdîl*dir. *Hâşiye-i şerh-i hidâye* Bursalı Hocazâde'nin zeyli makamındadır. Ayrıca Hocazâde'nin *Tehâfüt*'üne hâşiyesi olduğu Karabaşzâde-i İzmirî'nin eserinde geçmektedir.⁸⁵ **Şeyh Nasuh Tosyevî** (ö.1565) kelâm, fıkıh ve belagete dair eserleri olan bir âlimdir. *Kenzu'l-fevâid* adlı eseri ahlâk ve tasavvufla alakalıdır, *Esmâ-i Hüsnâ tercümesi, el-Matlabü'l-alâ fi şerhi esmaillahi'l-hüsnâ, Ravzati'l-ezher ve cennetü'l-esmâr* kelâm ilmine dair eserleridir. *Kıyâfetname* manzum psikolojiye dair, *İrşâdü't-tâlibîn fi ta'limi'l-müteallimîn* eğitim hakkında, *Menakübü'l-Ârifin ve Keramâtül Kâmilîn, Muhabbetü'l-kulüb bi-muhâtabeti'l-mahbûb* gibi tasavvufa dair olmak üzere pek çok eseri vardır.⁸⁶ **Ahmed b. Muhammed Mağnisevî** (ö. 1591) kelâm ilmine dair *Kaside-i nûniyye*'yi şerh etmiştir.

Nev'î (ö:1599) Osmanlı'nın Divan şairi olup, manzum eserleri yanında felsefe ve kelâma dair mensur eserleri vardır. Tarih, felsefe, astronomi, kelâm, fıkıh usulü, cedel, tefsir, tasavvuf, rüya tabiri, remil, tılsımlar, tıp, denizcilik, yıldız bilimi ve falcılıktan bahseden eseri *Netâyicü'l-fünûn* ansiklopedik bir kitaptır. *Keşfu'l-hicâb* İbnü'l-Arabî'nin *Füsûsü'l-hikem*'inin tercümesidir. *Muhassısu'l-kelem, Şerhü risâle-i kudsiyye, Şerhu heyâkili'n-nûr, Risâle-i mantık* gibi eserleri mevcuttur.⁸⁷ Ayrıca Hocazâde'nin *Tehâfüt*'üne hâşiye yazdığı bilinmektedir.⁸⁸ Nev'î, *Dîvân*'ında din, tasavvuf, içtimaî hayat, insan ve tabiat bölümleriyle Tanrı-âlem-insan ilişkilerini ele almaktadır. Ona göre Tanrı vahdetin merkezidir. Zatında başlangıç ve sıfatlarında tükenme yoktur. Herkesin kısmetini baştan taksim eden O'dur. Hayır ve şer O'ndandır. O, eserinde akıl, nefis, gayb, sır terimlerini inceledikten sonra tarihî ve efsanevî şahsiyetleri anlatır. Kavimleri, ülkeleri, şehirleri, yaşama şekillerini, gelenekleri, çeşitli âletleri değerlendirir. Aşk, gönül çerçevesinde manevî halleri anlatır. Kozmik âlemlerle ilgili felekler, zaman, dört unsur, hayvanlar ve bitkiler hakkında bilgiler verir.⁸⁹

16. yüzyılda yaşayan şairlerden **Ahmed-i Rıdvân**'ın *Rıdvâniyye* adlı mesnevisi felsefî içeriği olan dinî ve ahlâkî öğütlerden bahseden bir eserdir. Tanrı, varlık, İslam peygamberi ve dört halife, evliyalar, bilgi, nefis, gönül, aşk, ahlâk, mead konularına yer verdiği eserinde Gazzâlî ve kardeşinden de bahseder.

⁸⁴ Tahir Efendi, *age.*, s. 388.

⁸⁵ Tahir Efendi, *age.*, s. 390.

⁸⁶ Tahir Efendi, *age.*, s. 45; Muammer Erbaş, "Bir Osmanlı Müfessiri Abdülmecid b. eş-Şeyh Nâsuh b. İsrâil (1565) ve Eserleri", *DEÜ İlahiyat Fak. Dergisi*, İzmir 2006, sayı: 24, s. 179-182; Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s. 311.

⁸⁷ Nejat Sefercioğlu, "Nev'î", *DİA*, c.33, s. 53-54.

⁸⁸ Abdürrahim Güzel, *Karabâğî ve Tehâfütü*, s.13.

⁸⁹ Nejat Sefercioğlu, *Nev'î Dîvânı'nın Tahlili*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. IX-XV, 21.

Rıdvân'ın *Divân*, *İskendernâme*, *Leyla vü Mecnun*, *Mahzenü'l-esrâr*, *Hüsrev ü Şirîn* gibi eserleri vardır.⁹⁰

16. yüzyılın son bilginlerinden olan **Gelibolulu Mustafa Âlî** (ö. 1600) tarih, edebiyat, ahlâk, tasavvuf ve siyaset felsefesi alanlarında, özellikle ıslahat çalışmalarıyla ilgili eserleriyle dikkat çeken düşünürlerdendir. *Künhü'l-ahbâr* tarihle ilgili en önemli eseridir. *Nushatü's-selâtin*, *Mehâsinü'l-âdâb* siyasetname tarzı eserlerindedir. *Mevâidü'n-nefâis fi kavâidi'l-mecâlis*, *Nusretnâme*, *Hilyetü'l-ricâl*, *Nevâdirü'l-hikem* gibi eserleri mevcuttur.⁹¹ On altıncı yüzyıldan sonra Osmanlı'da kelâm ilmindeki etkinlikler Kemaleddin Beyâzî (ö.1687) ve Gelenbevî (ö.1791) gibi mütekellimlerle devam ederken, akli ve felsefî ilimler bağlamında duraklamış gözükse de Hasan Kâfî (ö.1616), Koçi Bey (17.yy.), Kâtip Çelebi (ö.1658)⁹² gibi ıslahatçı düşünürlerle ilâveten tasavvuf anlayışını ve felsefesini yaşatan ve sistemleştiren diğer düşünürlerle devam etmiştir.

Sonuç

Osmanlı düşüncesi, İslâm düşüncesinin devamı niteliğinde dinî ve akli ilimlerin zaman zaman sentezlendiği bir süreçte gelişmiştir. Osmanlı düşüncesini gerek kaleme alınan eserlerde, gerekse kanunnamelerde, fetvalarda, medreselerde okunan ders kitaplarında, ilmî sohbet oturumlarındaki tartışmalarda ve benzer yerlerde takip etmek mümkündür. Nitekim felsefe ve kelâm bu düşüncenin önemli bir bölümüne tekabül etmektedir. Aslında Gazzâlî ile önemini kaybettiği düşünülen felsefenin, hikmet adıyla medreselerde anlatılması, Tehâfüt geleneğinin devam etmesi, kelâm kitaplarında mantık ve felsefeye dair konuların tartışılması, tasavvufun teorik yönünün felsefî düşünceyle geliştirilmesi Osmanlı'da felsefe ve kelâm düşünürlerinin ilme katkı mahiyetinde çalışmalarını sürdürdüklerini göstermektedir. Ayrıca metafiziğe dair konuların akılla anlaşılabilmesi için gösterilen çaba, din-felsefe ilişkileri bakımından da önem arz etmektedir.

Ancak Osmanlı dönemin düşünce yapısını tam olarak anlamak için her bir eserin ayrıntılı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Bu sebeple özellikle

⁹⁰ Nebi Yılmaz, *Ahmed-i Rıdvân Rıdvâniyye*, Bizim Büro Basım, Ankara 2007, s. 3-6.

⁹¹ Bekir Kütükoğlu, "Âlî Mustafa Efendi", *DİA*, c. 2, s. 415.

⁹² Kâtip Çelebi Osmanlı'da akli ve felsefî ilimlerin önemine dikkat çeken düşünürlerdendir. Çelebi, Osmanlı'nın çöküş döneminde felsefe ilimlerinin ders programlarından kaldırıldığını, dolayısıyla ne felsefiyyat ne hidâye ne de ekmelin kaldığını, dolayısıyla bunun da Osmanlı medreselerinin yozlaşmasına neden olduğunu söylemektedir. Hâlbuki ona göre bir kişinin ilmî alandaki değeri, akli ve nakli ilimlerdeki yetkinliği ile orantılıdır. Bu sebeple Osmanlı'da felsefe ile hikmeti birleştiren Fenarî, Ali Kuşçu, Kadızâde-i Rûmî, Hocazâde, Mirim Çelebi, İbn Kemal, Kınalızâde gibi isimler, seçkin bilginler olmuşlardır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübi'l-Fünûn* haz.: Şerafeddin Yaltkaya-Rifat Bilge, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, c. I, s.680; Kâtip Çelebi, *Mizanü'l-Hak fi İhtiyari'l-Ahak*, haz.: Orhan Şaik Gökyay, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, s.9; Sözen, *İbn Kemal'de Metafizik*, s.38.

yazma eserlerin son zamanlarda edisyon ve tercüme çalışmalarıyla ortaya çıkarılması çok sevindirici gelişmelerdir. Çalışmamızın sınırlarını aşmamak noktasında 16. yüzyıl felsefe ve kelâm bilginlerini genel olarak tanımayı amaçladığımız için mesele gerek felsefe gerek kelâm noktasında tali başlıklar çerçevesinde ele alınmamıştır. Ancak her bir düşünürün kelâm ve felsefenin fûruatına dair yapılacak yeni çalışmalar Osmanlı düşüncesinin yeniden değerlendirilmesi ve özellikle felsefe çalışmalarının nicelik ve nitelik bakımından ne kadar önemli olduğunun görülmesi adına gereklilik arz etmektedir.

16. yüzyıl Osmanlı felsefe ve kelâm bilginlerine gelince, onların Osmanlı düşüncesinin altın dönemini yaşadıklarını söylemekte mübalağa etmiş olmayız. Nitekim müelliflerin kaleminden çıkan birçok nadide eser toplumun kültür ve medeniyet algısına da ışık tutmaktadır. Ayrıca teorik bilginin pratiğe dönüştürülmesinde ve toplum bilincinin oluşmasında dönemin âlimlerinin katkısı göz ardı edilemez. İslâm düşüncesinin felsefe, kelâm ve tasavvuf çizgisinde hareket eden Devvânî ve Kemalpaşazâde gibi düşünürler de bu bakış açısının yaygınlaşmasına öncülük etmişlerdir. Bu bağlamda 16. yüzyılı aydınlatan Osmanlı felsefe ve kelâm bilginlerinin mantığa dair meseleleri, varlık ve varlığın ilintileri, bilgi ve çeşitleri, ilim taksimleri, etik ve siyaset problemleri, meâd ve ilâhiyata dair pek çok meseleyi tartıştıkları görülmektedir. Dolayısıyla onların ebedî mutluluk için ilim ve amel bütünlüğünün önemini anlattıklarını, ahlâk ve akıl yürütmenin önemine vurgu yaptıklarını, dönemlerinin düşünce yapısını dinî, edebî, siyasî, tarihî, felsefî ve sosyal bakımlardan yansıttıklarını söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

ALPER, Ömer Mahir, *Varlık ve İnsan Kemalpaşazâde Bağlamında Bir Tasavvurun Yeniden İnşası*, Klasik Yayınları, İstanbul 2013. *Osmanlı Felsefesi Seçme Metinler*, Klasik Yayınları, İstanbul 2015.

ALTAŞ, Eşref, *Fahreddin er-Râzî'nin İbn Sînâ Yorumu ve Eleştirisi*, İz Yayınları, İstanbul 2009.

ANAY, Harun, “Devvânî”, *DİA*, c. 9, ss. 257-262, TDV Yayınları, İstanbul 1994.

ARSLAN, Ahmet, *Kemal Paşazâde Tehâfüt Haşiyesi'nin Tahlili*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1987.

AYDEMİR, Abdullah, *Ebussuûd Efendi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

AYDIN, Cengiz, “Ali Kuşçu”, *DİA*, c. 2, ss. 408-410, TDV Yayınları, İstanbul 1989.

AYDÜZ, Salim, “Sinan Paşa”, *Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c.II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

_____, “Alaaddin Tusi”, *Yaşam ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c.I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

- BAYRAKTAR, Mehmet, “Dâvûd-i Kayserî”, *DİA*, c. 9, ss. 32-35, İstanbul 1994.
- BIÇAK, Ayhan, *Türk Düşüncesi/Kaygular*, c. I, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009.
- BİRGİVÎ, *Vasiyetname-i İmam Birgivi*, Tert. Muzaffer Ocak, Ergin Kitabevi Yayınları, İstanbul Tarihsiz.
- BOLAY, Süleyman Hayri, *Osmanlı Düşünce Dünyası*, Akçağ Yayınları, Ankara 2011.
- CÜRCÂNÎ, Şerhu'l-Mevâkif, çev: Ömer Türker, Kırk Gece Yayınları, İstanbul 2014,
- ÇELEBİ, İlyas, “Kemalpaşazâde”, *DİA*, c. 25, ss. 238-247, TDV Yayınları, Ankara 2002.
- DEDEYEV, Bilal, “Osmanlı Eğitime Katkıda Bulunan Bazı Azerbaycan Müderrisleri (15. Yüzyılın II. Yarısı ve 16. Yüzyılın I. Yarısında)”, *Journal of Qafqaz University*, sayı: 26, ss. 215-223, Bakü 2009.
- DEMİR, Remzi, *Philosophia Ottomanica*, c.I, Lotus Yayınları, Ankara 2005.
- DEVVÂNÎ, *Şerhu'l-Akaidi'l-Adudiyye*, Matbaa-i el-Hâc Muharrem Efendi el-Bosnevi, İstanbul 1290.
- _____, *Risâletü'z-Zevrâ, Seb'u Resâil* içinde, thk.: Ahmed Tuysirkani, Merkez-i Neşr-i Miras-ı Mektub, Tahran 2002.
- _____, *Şevâkilü'l-hûr fi şerhi Heyâkili'n-nûr li's-Sühreverdî*, thk.: Muhammed Abdülhak, Muhammed Kokan, Beytü'l-Verrak, Bağdad 2010.
- DURAN, Recep, “Bir Tehâfüt Yazarı: Ali Tûsî”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, c.4, sayı: 3, ss. 195-202, Ankara 1990.
- ERBAŞ, Muammer, “Bir Osmanlı Müfessiri Abdülmecid b. eş-Şeyh Nâsuh b. İsrâil (1565) ve Eserleri”, *DEÜ İlahiyat Fak. Dergisi*, sayı: 24 ss. 161-186, İzmir 2006.
- FAZLIOĞLU, İhsan, “Mîrim Çelebi”, *DİA*, c.30, ss. 160-161, İstanbul 2005.
- _____, “Osmanlılar-İlim ve Kültür”, *DİA*, c. 33, ss. 548-556, TDV Yayınları, İstanbul 2007.
- FUZÛLÎ, *Matlau'l-İtikâd fi Marifeti'l-Mebde' ve'l-Meâd*, çev.: Esat Coşan, Kemal Işık, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1962.
- GAZZÂLÎ, *Tehâfütü'l-Felâsife*, çev.: Mahmut Kaya, Hüseyin Sarıoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2009.
- GÖLPINARLI, Abdülkadir, *Fuzûlî Divânı*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1961.
- GÜZEL, Abdürrahim, *Karabâğî ve Tehâfütü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- HOCAZÂDE, *Tehâfütü Tehâfütü'l-Felâsife*, el-Matbaatü'l-A'lamiyye, Mısır 1320.

İBN RÜŞD, *Tehâfütü't-Tehâfüt*, çev.: Kemal Işık, Mehmet Dağ, Kırkambar Yayınları, İstanbul 1998.

İBN SÎNÂ, *İkinci Analitikler*, çev.: Ömer Türker, Litera Yayınları, İstanbul 2006.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları”, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, c. 1, ss. 223-359, Zaman Yayınları, İstanbul 1999.

_____, “Osmanlı Bilimine Toplu Bakış”, *Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı*, sayı: 33, ss.481-489, Ankara 2000.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Lütfi Paşa”, *DİA*, c. 27, ss. 234-236, TDV Yayınları, Ankara 2003.

KARLIĞA, Bekir, “Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu”, *Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı III*, c. 6, sayı:33, ss. 31-40, Ankara 2000.

KÂTİP ÇELEBİ, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübi'l-Fünûn*, haz.: Şerafeddin Yaltkaya-Rifat Bilge, c.I, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

_____, *Mizanü'l-Hak fi İhtiyari'l-Ahak*, haz.: Orhan Şaik Gökyay, MEB. İstanbul 1993.

KEMALPAŞAZÂDE, *Tehâfüt Hâşiyesi*, çev.: Ahmet Arslan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

_____, *Risâle fi Beyâni'l-akl, Osmanlı Felsefesi Seçme Metinler* içinde, çev.: Ömer Mahir Alper, Klasik Yay., İstanbul 2015.

KINALIZÂDE, Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, Haz.: Mustafa Koç, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.

KORLAELÇİ, Murtaza, Taşköprülüzâde'nin Eğitim ve Felsefe Anlayışı, *Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprülüzâdeler Sempozyumu*, ss. 117-145, Kastamonu-Taşköprü 2006.

KÖSE, Saffet, “Hocazâde Muslihuddin Efendi”, *DİA*, c.18, TDV Yayınları, İstanbul 1998.

KUTLUER, İlhan, “İslâm Felsefesi Hangi Anlamda Özgündür?”, *İslâm Felsefesinin Özgünlüğü*, ed.: Mehmet Vural, Elis Yayınları, Ankara 2009.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, “Âli Mustafa Efendi”, *DİA*, c. II, ss. 414-421, TDV Yayınları, İstanbul 1989.

LÜTFİ PAŞA, *Asafnâme*, Haz. Ahmet Uğur, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.

MARULCU, Hasan Tevfik, “Kınalızâde Ali Çelebi'de Ahlâkiliğin Dinamiği Olarak İman”, *S.D.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, sayı: 27, ss.139-152, Isparta 2011.

SEFERCİOĞLU, Nejat, *Nev'î Dîvânı'nın Tahlili*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

OKTAY, Ayşe Sıdika, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005.

ÖÇAL, Şamil, *Kemalpaşazâde'nin Felsefi ve Kelâmî Görüşleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.73.

_____, “Osmanlı Düşünce Hayatı ve KemâlPaşazâde”, *Türkler*, c.XI, ss.71-79, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

ÖZERVARLI, M. Sait, “Bir Osmanlı Düşünür ve Kelâmcısı, Mehmet Emin Üsküdarî”, *Üsküdar Sempozyumu II, Bildiriler*, c. II, ss. 529-532, İstanbul 2005.

PATTABANOĞLU, F. Zehra, “16. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde Felsefe-Kelâm İlişkisi”, *Dört Öge Dergisi*, sayı: 5, ss. 89-113, Ankara 2014.

SARIOĞLU, Hüseyin, “Taşköprizâde’de İlim ve Felsefe”, *Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprülüzadeler Sempozyumu*, ss. 51-64, Kastamonu-Taşköprü 2006.

SEFERCİOĞLU, Nejat. “Nev’î”, *DİA*, c.33, ss.52-54, TDV Yayınları, İstanbul 2007.

SİDDİKİ, Bahtiyar Hüseyin, “Celâleddin Devvânî”, *İslam Düşüncesi Tarihi*, çev.: Kasım Turhan, c.3, İnsan Yayınları, İstanbul 1991.

SÖZEN, Kemal, *İbn Kemal’de Metafizik*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2001.

TAHİR EFENDİ, Bursalı Mehmet, *Osmanlı Müellifleri*, c. I, Meral Yayınları, İstanbul (Tarihsiz).

TAŞKÖPRİZÂDE, Ahmed Efendi, *Mevzuatü’l-’Ulûm*, sad. Mümin Çevik, c. I, II, Üç Dal Neşriyat, İstanbul 1966.

_____, *eş-Şakâiku’n-Nu’mâniyye fî Ulemâi’d-Devleti’l-Osmâniyye*, çev.: Muharrem Tan, İz Yayınları, İstanbul 2007.

TOPALOĞLU, Bekir, *Kelâm İlmi*, Damla Yayınları, İstanbul 1991.

TOPDEMİR, Hüseyin Gazi, “Takıyüddin er-Râsîd”, *DİA*, c. 39, ss.454-456, İstanbul 2010.

TÛSÎ, Alâeddin Ali, *Kitâbu’z-Zuhr*, çev.: Recep Duran, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

_____, *Ahlâk-ı Nâsirî*, çev.: Anar Gafarov-Zaur Şükürov, Litera Yayıncılık, İstanbul 2013,

UNAN, Fahri, “Taşköprizâde’ye Göre İlimlerin Gayesi”, *Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprülüzadeler Sempozyumu*, ss. 35-49, Kastamonu-Taşköprü 2006.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *İslâm Düşüncesi*, Ülken Yayınları, İstanbul 2005.

_____, *Türk Tefekkür Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

YAKUPOĞLU, Kenan, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2006.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “Kelâm”, *DİA*, c.25, ss. 196-203, TDV Yayınları, Ankara 2002.

_____, “Taşköprizâde Ahmed Efendi”, *DİA*, c. 40, ss.151-152, TDV Yayınları, Ankara 2011.

YAVUZ, Salih Sabri, “Kestelî”, *DİA*, c. 25, ss. 314, TDV Yayınları, Ankara 2002.

YAZICIOĞLU, M. Sait, *İslâm Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2001.

YILMAZ, Nebi, *Ahmed-i Rıdvan Rıdvâniyye*, Bizim Büro basım, Ankara 2007.

YÜCEER, İsa, *Kelâm Felsefe Uzlaşması*, Tablet Yayınları, Konya 2007.

YÜKSEL, Emrullah, “Birgivi”, *DİA*, c.6, ss. 191-194, TDV Yayınları, İstanbul 1992.

WATT, Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev.: Ethem Ruhi Fıçlalı, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996.